

De verzinnebeelding van geestelijke verzorging: een praktische esthetiek

Rede uitgesproken door prof. dr. Erik Olsman
bij de aanvaarding van de leerstoel Geestelijke
Verzorging aan de PThU op 21 november 2024

Protestantse Theologische **Universiteit**

Inspiring wisdom

Colofon

De verzinnebeelding van geestelijke verzorging: een praktische esthetiek

Prof. dr. Erik Olsman

Oplage

300 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Fotografie

Wouter Muskee

Omslagfoto

Adobe Stock

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

De verzinnebeelding van geestelijke verzorging: een praktische esthetiek

Geachte rector van de Protestantse Theologische Universiteit,
beste toehoorders,

Introductie

“Goedemiddag, ik ben Erik: geestelijk verzorger.” Een vragend gezicht. “U vraagt zich zeker af wat ik hier kom doen?” Meneer knikt. “Ga ik al bijna dood, dat de geestelijke langskomt?” Ik reageer: “Dat weet ik niet. Ik kom ook langs bij mensen die nog wel even leven hoor! Ik heb het bijvoorbeeld over wat mensen zorgen baart, of waarop ze hopen. De meesten zijn niet religieus.” Zijn gezicht ontspant. “Dat lijkt me wel wat.” Ik ga naast zijn hospicebed zitten en er ontstaat een gesprek. Vaak begint geestelijke verzorging met het verdragen van dit soort projecties,¹ zoals het idee dat je als cliënt religieus moet zijn of dat de geestelijk verzorger pas in beeld komt rondom de dood. Daarbij is spirituele zorg in de zorg idealiter *team work*. Een maatschappelijk werker, arts, of fysiotherapeut verleent eveneens basale spirituele zorg, maar zij kan doorverwijzen als specifieke expertise van een geestelijk verzorger gewenst is. Kortom: geestelijke verzorging kan op diverse manieren beginnen.

Daarna gaat geestelijke verzorging vaak verder. Over dat ‘verder’ gaat mijn rede. Het is goed om alvast te zeggen dat geestelijke verzorging een aanzienlijk domein behelst. Zo zijn er bijvoorbeeld geen hoogleraren gemeentepredikantschap. Mijn leerstoel impliceert daarmee overlap met wat collega’s doen, bijvoorbeeld rondom ethiek, rituele studies, of spiritualiteit. Ik denk dat er goede redenen zijn om geestelijke verzorging een aparte leerstoel te geven, zoals dat het vak zich relatief verzelfstandigd heeft, bijvoorbeeld ten opzichte van gemeentepredikantschap. Daarmee hangt samen dat geestelijk verzorgers weliswaar diverse levensbeschouwelijke achtergronden hebben, maar dat zij het belang delen dat de rol van geestelijk verzorger zichtbaar is.² Vanmiddag schets ik mijn visie op

-
- 1 Het (rustig) deconstrueren van deze projecties is de volgende stap: Steve Nolan, “Hope beyond (Redundant) Hope: How Chaplains Work with Dying Patients,” *Palliative Medicine* 25, no. 1 (Jan 2011): 21-5. Geestelijk verzorgers werken ook vaak vanuit een basishouding van presentie en proberen daar te zijn waar bijvoorbeeld militairen, gedetineerden, studenten, of mensen zonder dak en thuis zijn. Een voorbeeld: Andrew Todd and Lee Tipton, *The Role and Contribution of a Multi-Faith Prison Chaplaincy to the Contemporary Prison Service (Project Report)* (Cardiff: Cardiff Centre for Chaplaincy Studies, 2011). Daar komt wel bij dat presentie een moeilijk af te bakenen begrip is en deze de kwetsbaarheid van geestelijk verzorgers kan vergroten: Kevin Adams, “Defining and Operationalizing Chaplain Presence: A Review,” *Journal of Religion and Health* 58, no. 4 (Aug 2019): 1246-58.
 - 2 Ik denk hierbij ook aan twee ontwikkelingen, die uniek zijn voor Nederland: ‘geestelijke verzorging thuis’ en het ontstaan van niet-denominatieve geestelijke verzorging. Het blijft daarbij belangrijk te benadrukken dat geestelijk verzorgers op diverse plekken en met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden delen: Hetty Zock, “Chaplaincy in the Netherlands: The Search for a Professional and a Religious Identity,” *Tidsskrift for praktisk teologi* 36, no. 2 (2019): 11-21. Vergelijk: Hetty Zock, “The Split Professional Identity of the Chaplain as a Spiritual Caregiver in Contemporary Dutch Health Care,” *The Journal of Pastoral Care & Counseling* 62, no. 1-2 (2008): 137-9.

geestelijke verzorging. Ik tap daarbij uit filosofische, theologische en empirische vaatjes. Ik ben mij ervan bewust dat u allicht (deels) uit andere vaatjes tapt. Hopelijk daagt mijn rede u uit om de vaatjes waaruit u tapt, ook te expliciteren: we hebben het er straks wel over bij de tap.

Ricoeur is een belangrijk vaatje voor mij. Hij neemt vaak een tussenpositie in,³ bijvoorbeeld wanneer hij zichzelf positioneert tussen een hermeneutiek van de argwaan en die van het vertrouwen.⁴ Het argwanende vind ik ook bij Michel Foucault, bij John Caputo, en in sommige teksten over Jezus.⁵ Dit soort argwaan of ideologiekritiek blijft nodig in diverse takken van de samenleving, inclusief christelijke kring.⁶ Ook post-koloniale denkers helpen om een hermeneutiek van de argwaan te verwoorden.⁷ Het begrijpen van de ander vergt telkens weer het kritisch onder de loep nemen van de eigen begrippen en kaders, zeker als deze teruggaan op ongelijk(waardig)heid. Tegelijk wil ik niet blijven bij een hermeneutiek van de argwaan, want dan pretendeer ik zelf buiten schot te blijven. Daarom werk ik ook vanuit een hermeneutiek van vertrouwen: ik wil geloven in de waarachtigheid en betrouwbaarheid van de ander en haar verhalen; ik wil me laten raken door de beelden of muziek die tot mij komen.

In dit kader denk ik aan Ricoeur wanneer hij schrijft over onze omgang met symbolen. Hij spreekt over drie benaderingen: een naïeve, een ideologiekritische en een post-kritische benadering. Door de eerdere fasen heen, kan het tot een post-kritische benadering komen, die hij een 'tweede naïviteit' noemt.⁸ Iets vergelijkbaars hebben voormalige collega's en ik uitgewerkt in een praktisch-filosofische studie waarin we de verhalen van ouders over kwaliteit van leven van hun kind met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige

-
- 3 Mechteld Jansen, *Talen naar God: Wegwijzers bij Paul Ricoeur* (PhD diss., Vrije Universiteit; Gorinchem: Narratio, 2002), 23-4.
 - 4 Paul Ricoeur, *From Text to Action: Essays in Hermeneutics II*, trans. Kathleen Blamey and John B. Thompson (Evanston: Northwestern University Press, 1986/2007), 29-38, 75-88.
 - 5 Bijvoorbeeld: Michel Foucault, *History of Madness*, trans. Jonathan Murphy (Abingdon: Routledge, 1961/2006). Mt 12:47-50 / Mc 3:31-35. John Caputo, *What Would Jesus Deconstruct? The Good News of Postmodernism for the Church* (Grand Rapids: Baker Academic, 2007).
 - 6 Marco Derks, Pieter Vos, and Thijs Tromp, "Under the Spell of the Ring: The Role of Marriage in Moral Debates among Orthodox Reformed Christians in the Netherlands," *Theology & Sexuality* 20, no. 1 (Jan 2014): 37-55. Zij laten zien hoe christenen soms een Bijbelse opvatting van het huwelijk claimen, terwijl ze feitelijk een achttiende-eeuwse, romantische interpretatie van het heteroseksuele huwelijk in de Bijbel *hineininterpretieren*. Andere voorbeelden zijn: Yascha Mounk, *The Identity Trap: A Story of Ideas and Power in Our Time* (New York: Penguin Press, 2023), vooral 241-63. Gemma Venhuizen, "Biologen zien volop homoseks bij dieren, maar zwijgen erover," NRC, 26 juni, 2024.
 - 7 Emmanuel Lartey and Hellena Moon (Eds.), *Postcolonial Images of Spiritual Care: Challenges of Care in a Neoliberal Age* (Eugene: Pickwick Publications, 2020).
 - 8 Paul Ricoeur, *Philosophical Anthropology: Writings and Lectures, Volume 3*, trans. David Pellauer, ed. Johann Michel and Jérôme Porée (Cambridge: Polity), 107-23.

beperkingen de status van getuigenis gaven.⁹ Het serieus nemen van deze getuigenissen is uitermate belangrijk, zeker daar waar het beslissingen over leven en sterven betreft. Maar het serieus nemen van die getuigenissen hoeft niet kritiekloos te gebeuren. We worden immers door veel dingen geraakt, maar niet alles is geloofwaardig of goed. Dat was ook een kritische noot die anderen plaatsten bij Hartmut Rosa's werk over resonantie: we dienen ook te reflecteren op kwade resonantie.¹⁰

Kortom, als geestelijk verzorger, maar ook als onderzoeker, die zingeving en levensbeschouwing onderzoekt, bedrijf ik een hermeneutiek van de argwaan, die ervaringen met goed en kwaad, waarheid en leugen, of met schoonheid en lelijkheid, kritisch bevrägt. Tegelijk laat ik me raken, ook als wetenschapper, door wat er in die praktijken gebeurt. Het goed begrijpen van wat er gaande is, kan alleen als ik mijn eigen betrokkenheid op die praktijken erken. Maar zij impliceert ook dat ik mijn eigen vooroordelen weliswaar als startpunt van mijn interpretatie onderken, maar deze tegelijk kritisch durf te bevragen.

Taken van geestelijke verzorging: onderzoek en praktijk

In deze rede schets ik mijn visie op het vak van geestelijke verzorging en mijn visie op onderzoek daarnaar. Dat doe ik in twee delen. In het tweede deel werk ik geestelijke verzorging als praktische esthetiek nader uit. Maar eerst schets ik drie taken van geestelijke verzorging, die tevens van toepassing zijn op onderzoek naar geestelijke verzorging. Deze taken zijn: articuleren, evalueren en symboliseren. Ik dek daarmee niet het hele vak en ook niet het hele veld van onderzoek. Desalniettemin heb ik wel de pretentie dat voor een aanzienlijk deel te doen. Ik verwacht dat empirisch-ethici en praktisch-theologen bij deze drie taken ook andere auteurs horen.¹¹ Maar voordat ik de taken nader beschrijf, geef ik kort antwoord op: *wie* articuleert, evalueert, en symboliseert, *wat* articuleren, evalueren en symboliseren zij en *waartoe* zouden geestelijk verzorgers en onderzoekers dit doen?

Wat betreft het *wie* luidt mijn korte antwoord: dat doen geestelijk verzorgers en cliënten idealiter samen. Met studenten gaan wij ervanuit dat gemeentepredikant of geestelijk verzorger enerzijds, en gesprekspartner anderzijds, samenwerken.¹² Ook onderzoekers werken idealiter samen met mensen die deelnemen aan de alledaagse praktijk,

-
- 9 Erik Olsman, Appolonia Nieuwenhuijse, and Dick Willems, "Witnessing Quality of Life of Persons with PIMD: A Practical-Philosophical Approach," *Health Care Analysis* 29, no. 2 (Jun 2021): 144-53.
 - 10 Michael Kühnlein, "Die Resonanz spricht nicht. Anmerkungen zur monistischen Weltbeziehungssoziologie von Hartmut Rosa," in *Resonanz. Im interdisziplinären Gespräch mit Hartmut Rosa*, ed. Jean-Pierre Wils (Baden: Nomos, 2019), 96.
 - 11 Cf. Bert Molewijk, Anne Stiggelbout, Wilma Otten, Heleen Dupuis, and Job Kievit, "Empirical Data and Moral Theory: A Plea for Integrated Empirical Ethics," *Medicine, Health Care and Philosophy* 7, no. 1 (Apr 2004): 55-69. Richard Osmer, *Practical Theology: An Introduction* (Michigan: William B. Eerdmans, 2008).
 - 12 We gebruiken daarbij: Gerrit Lang en Henk van der Molen, *Psychologische gespreksvoering: een basis voor hulpverlening*, 18^e druk (Meppel: Boom, 1984/2020).

omdat ze daar wonen en/of werken, zoals Henk de Roest in zijn *Collaborative practical theology* voorstelt.¹³ Op de vraag “wat wordt er gearticuleerd, geëvalueerd en gesymboliseerd?” antwoord ik in lijn met de *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*: zingeving en levensbeschouwing, die bestaat uit ethische, spirituele, existentiële en esthetische dimensies.¹⁴ Bij ethiek denk ik bijvoorbeeld aan het promotieonderzoek van Thijs Oosterhuis naar de rol van geestelijk verzorgers in de morele vorming van militairen,¹⁵ en collega Pieter Vos die dit al jaren als een van zijn onderzoeksthema's heeft. Oosterhuis' onderzoek gaat bijvoorbeeld over de vraag hoe geestelijk verzorgers militairen kunnen ondersteunen om, bijvoorbeeld in de context van geweldsuitoefening, hun morele integriteit te bewaren.

Het is goed om alvast te zeggen dat ik straks een esthetische *benadering* uitwerk, waarbij ik een bredere opvatting van esthetiek hanteer dan de Beroepsstandaard doet. Onder mijn benadering kunnen alle vier dimensies van zingeving en levensbeschouwing vallen. Niels den Toom en anderen hebben gereflecteerd op deze vier dimensies van zingeving en levensbeschouwing.¹⁶ Ik heb daarbij wel een relativerende noot, ook naar mezelf als onderzoeker: de invloed van ons onderzoekers op hoe een samenleving een fenomeen definieert is gering. Sommige humanisten vinden bijvoorbeeld het woord ‘spiritueel’ te religieus klinken. Een team verpleegkundigen dat ik een keer les gaf, vond ‘existentieel’ te vaag en vooral van toepassing op filosofisch *angehauchte* types. Bij ‘zingeving’ missen sommige geestelijk verzorgers de verbinding met levensbeschouwing. Voor wie hoopt op één term wat betreft zingeving of levensbeschouwing, zou ik zeggen: koop een hutje op de hei, en organiseer daar dagenlange sessies. Waarschijnlijk komt de hele santenkraam van termen voorbij, wat zelden leidt tot overeenstemming.¹⁷

Hoe dit ook zij, we moeten accepteren dat er een veelvoud van termen is, die ook aan maatschappelijke verandering onderhevig is. Op de achtergrond speelt hier dat kerkverbanden en hun leerstellingen grotendeels zijn vervangen door de beleving van zingeving.¹⁸ Tijdens mijn Amsterdamse studententijd schreven onze hoogleraren Heitink

13 Henk de Roest, *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices* (Leiden: Brill, 2020).

14 VGZ, *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger* (Zonder plaats: Vereniging voor Geestelijk VerZorgers, 2015), 10.

15 Thijs Oosterhuis, Pieter Vos, and Erik Olsman, “Protestant Theological Perspectives on the Contribution of Military Chaplains to Moral Formation,” *International Journal of Public Theology* 17, no. 1 (May 2023): 5-23.

16 Niels den Toom, Martin Walton, Jacques Körver, Pieter Vos, and Renske Kruizinga, “Rearranging the Domain: Spiritual are in Multiple Dimensions,” *Health and Social Care Chaplaincy* 9, no. 1 (2021): 42-59.

17 Ondanks mijn cynisme, hoop ik dat de Delphi studie van Anne Wichmann en Yvonne Engels (Radboud UMC) tot wat meer uniformiteit zal leiden.

18 Paul Heelas and Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution: Why Religion Is Giving Way to Spirituality* (Oxford: Blackwell, 2005).

en Stoffels *Niet zo'n kerkganger: zicht op buitenkerkelijk geloven*.¹⁹ Voor geestelijke verzorging was dit herkenbaar, zeker toen ik later in het sterk geseculariseerde Noord-Holland werkte. Wie al iets had met christelijk geloof, deed dat meestal in de zin van 'buitenkerkelijke' *spirituality*. Daarbij was ik doordrongen dat een levensbeschouwing, zoals de christelijke, optioneel en slechts één onder vele was.²⁰ Wat betreft geestelijke verzorging is het goed om te zeggen dat ik, en vele collega's met mij, mensen met allerlei levensbeschouwelijke achtergronden begeleidden. Uiteindelijk ging het mij daarbij namelijk om de zaak: wat ertoe doet. Dat dekt redelijk de dimensies van zingeving en levensbeschouwing. Ik zou bijna zeggen: "Wat ertoe doet: kent u die uitdrukking?"

Dat brengt mij bij mijn laatste vraag: *waartoe* zouden we, wat ertoe doet, articuleren, evalueren en symboliseren? Mijn antwoord luidt: met het oog op gerechtigheid. Ik put hier uit het werk van liberale denkers, zoals Nussbaum en Rorty, die vaak geïnspireerd zijn door John Rawls. Bij het streven naar gerechtigheid verdienen stemmen die tot zwijgen zijn gebracht bijzondere aandacht. Deze hangen, aldus intersectioneel denken, meer dan eens samen.²¹ Ik vul het begrip gerechtigheid dan ook met het begrip 'erkenning': uiteindelijk zoekt ieder mens naar erkenning en is er pas sprake van gerechtigheid als ieder erkenning vindt van wie die is.²² Op die manier doen we ook de verwevenheid van sociaal-politieke context enerzijds, en morele, existentiële en spirituele vragen anderzijds recht, zoals zorgethici hebben betoogd,²³ en waaraan MacIntyre ook een historische dimensie toevoegt.²⁴ Dit alles om aan te geven hoe ik het begrip *justice*

-
- 19 Gerben Heitink en Hijme Stoffels, *Niet zo'n kerkganger: zicht op buitenkerkelijk geloven* (Baarn: Ten Have, 2003).
 - 20 Het betreft hier Taylors derde definitie van secularisatie: Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 2-4 en 539-93.
 - 21 Bijvoorbeeld: Laurel Schneider and Cassie Trentaz, "Making Sense of Feminist Theology Today," *Religion Compass* 2, no. 5 (Sep 2008): 788-803.
 - 22 Cf. Axel Honneth, *Anerkennung: Eine europäische Ideengeschichte*, 2. Auflage (Berlin: Suhrkamp, 2018/2019). Hij laat zien dat, volgens Franse filosofen, erkenning ons afhankelijk van anderen maakt, waarmee we de authentieke toegang tot ons eigenlijke zelf dreigen te belemmeren. Engelse filosofen schetsen erkenning als kans om meer morele zelfcontrole uit te oefenen, waarbij het subject zijn eigen gedrag en gevoelsleven in lijn brengt met een geïdealiseerde morele gemeenschap, ten gunste van het algemeen welzijn. In de Duitse filosofie ligt de nadruk, aldus Honneth, op de wisselwerking tussen twee gelijkgestelde subjecten, waarin respect (*Achtung*) een belangrijke rol speelt. Het gaat hier om wederzijdse erkenning van de vrijheid tot zelfbepaling (*Selbstbestimmung*).
 - 23 Joan Tronto, *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, 2nd edition (New York: Routledge, 1993/2009). Eva Feder Kittay, *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency* (New York: Routledge, 1999). Margaret Urban Walker, *Moral Repair: Reconstructing Moral Relations after Wrongdoing* (New York: Cambridge University Press, 2006).
 - 24 Daarbij denk ik historische en sociale identiteit samen: Alasdair MacIntyre, *After Virtue*, 3rd edition (London: Duckworth, 1981/2007), 221.

invul. Maar in het Nederlands gebruiken we zowel rechtvaardigheid als gerechtigheid om dit Engelse begrip te vertalen.

Ik kies bewust voor gerechtigheid. Ik put namelijk ook uit bijvoorbeeld het werk van Miroslav Volf: iemand die opgroeide in het voormalig Joegoslavië. In zijn *Exclusion and Embrace*, dat hij schreef in de periode waarin de etnische zuiveringen en genocide in zijn moederland gaande waren, stelt hij het volgende:

*Als, in de Bijbelse tradities, God een weduwe ziet, dan ziet God niet alleen 'een vrije en rationele actor,' maar een vrouw zonder maatschappelijke positie. Als God een vreemdeling ziet, dan ziet God niet slechts een menselijk wezen maar een vreemdeling, afgesneden van het sociale netwerk; iemand die slachtoffer wordt van vooroordelen en zondebokmechanismen.*²⁵

Volf plaatst dit tegenover de afstandelijke *vrouwe justitia*, of in contrast met Rawls' *veil of ignorance*. Zelf schetst hij *justice* vooral in relatie tot *embrace*: de omhelzing, de inclusie. De stabiliteit en universaliteit van *justice*, zo stelt hij, moeten flexibel en gevoelig blijven, om in particuliere situaties barmhartig en genadig te kunnen handelen. Een tweede reden waarom *justice* in relatie tot *embrace* moet worden gezien, is dat gerechtigheid altijd machteloos staat ten opzichte van onrecht in het verleden. Daarom is verzoening alleen mogelijk als ongerechtigheden kunnen worden vergeven, en uiteindelijk vergeten.²⁶ Kortom, gerechtigheid impliceert *embrace* (omhelzing en inclusiviteit), zoals Miroslav Volf schetst.

Toegepast op geestelijke verzorging betekent dit dat ik juist van geestelijk verzorgers verwacht dat zij kritisch reflecteren op wat er in hun praktijken gebeurt, waarbij gerechtigheid als normatieve richting geldt. Die richting is dus meer dan wat geestelijke verzorging cliënten of patiënt oplevert.²⁷ Geestelijk verzorgers kunnen bijvoorbeeld kritische vragen stellen als niet-humane onderdelen van de schepping buiten de (morele) reflectie worden gehouden, of als dominante structuren de sociale veiligheid bij de krijgsmacht bedreigen.²⁸

25 Miroslav Volf, *Exclusion & Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*, revised and updated edition (Nashville: Abingdon Press, 1996/2019), 208: mijn (vrije) vertaling.

26 Ibid. 207-13.

27 Vergelijk: Erik Olsman & Jacques Körver, "De rituele competentie van geestelijk verzorgers: verbeelding, levensbeschouwelijke diversiteit en profetische rol," in *Met lichaam en geest: de rituele competentie van geestelijk verzorgers*, ed. Jacques Körver, Erik Olsman en Sujin Rosie (Utrecht: Eburon, 2021), 314-21.

28 Erik Olsman, "Sociale veiligheid binnen Defensie: onderdeel van morele vorming door geestelijk verzorgers" in *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*, ed. Pieter Vos en Fred van Iersel (Utrecht: Eburon, 2023), 254-66.

Tegelijk klinkt ‘profetische kritiek’ streng. Er mag best een beetje ‘gein’ aan te pas komen. Het woord ‘gein’ is het Jiddische woord voor genadige humor. Juist met humor en soms lichte provocatie kunnen we de ander erkenning geven voor zijn situatie en/of een kritische opmerking maken.²⁹ Voor mij zijn dit allemaal onderdelen van de gerechtigheid: de genadige humor, de wederzijdse betrokkenheid in plaats van onpartijdige afstandelijkheid, en vergeving. In de joodse en christelijke tradities belichaamt de Eeuwige deze gerechtigheid.

Dat is ook de God die bezongen wordt in de psalmen van Jan Pieterszoon Sweelinck: de grootste componist die Nederland ooit heeft gekend! Als Sweelinck (1561-1621) nog slechts rond de zestien jaar oud is, wordt hij al vaste organist in de Oude Kerk te Amsterdam. Hij staat dan aan het begin van een veelbelovende carrière.³⁰ De Sweelinckcantorij uit diezelfde Oude Kerk, waarvan ik lid ben, zal dadelijk Sweelinck ten gehore brengen. Het zijn vooral Psalmen, uit Sweelincks *Eerste Boek der Psalmen Davids*, die vanmiddag klinken: de eeuwenoude poëzie van lofzangen en gebeden van gelovigen. Het Geneefs psalter is cultureel erfgoed van het Calvinisme. Henk Vogel en zijn promotores lieten bovendien zien hoe de uitvoering van de psalmen, juist ook via het zintuiglijke, het wederzijds uitsluitende onderscheid tussen religieus en (post) seculier kon overstijgen, of op zijn minst dit scherpe onderscheid ter discussie stelde.³¹ We zullen zien of dat vanmiddag ook zo is.

Articuleren

Veel onderzoek naar spirituele zorg, of smaller: naar geestelijke verzorging, heeft als doel om te articuleren wat er in een bepaalde praktijk toe doet. Deze articulatie is ook een focus van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging (UCGV), waarin alle universitaire instellingen, die geestelijk verzorgers opleiden, samenwerken. Articulatie van wat er in een praktijk toe doet, veronderstelt dat, in de praktische theologie en praktische filosofie, de praktijk zelf als vindplaats van het normatieve geldt.³² In dit kader verwijs ik graag naar Henning Luther, die stelt dat de andere subdisciplines van de theologie – en ik zou ook willen zeggen: de andere subdisciplines van de filosofie

29 Zie ook: Marieke Sillevius Smitt, *Provocatief pastoraat: Liefde, humor, uitdaging* (Middelburg: Skandalon, 2021).

30 Pieter Dirksen, “Het Eerste Psalmboek van Jan Pieterszoon Sweelinck,” in *Het Sweelinck monument: complete vocale werken deel II A. Eerste boek der Psalmen Davids, Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621)*, ed. Harry van der Kamp (San Lorenzo de El Escorial: Glossa Music, 2009), 24.

31 Henk Vogel, Mirella Klomp, and Marcel Barnard, “Making Sense of the Psalms: Aesthetics and Embodied Experience in the Performance of Psalms,” *Religion and the Arts* 26, no. 1-2 (2022): 136-63.

32 Ruud Ganzevoort and Johan Roeland, “Lived Religion: The Praxis of Practical Theology,” *International Journal of Practical Theology* 18, no. 1 (Jun 2014), 91-101. Barry Hoffmaster, “Can Ethnography Save the Life of Medical Ethics? *Social Science & Medicine* 35, no. 12 (Dec 1992): 1421-31.

– weliswaar kunnen stimuleren of suggereren.³³ Ze zijn echter niet het normatieve vloertje dat onder de praktische filosofie of praktische theologie moet worden gelegd om het daadwerkelijk filosofie of theologie te laten zijn. Kortom, de normativiteit wordt al in de praktijken geleefd en de reflectie daarop is voluit theologie of filosofie.

In geestelijke verzorging gaat het ook om het articuleren van het ongezegde. Het begrip resonantie kan hier helpen, dat ik heb beschreven binnen praktische theologie en geestelijke verzorging.³⁴ Het begrip gaat onder andere over wat er bij deelnemers aan een praktijk resoneert. Ik denk hier aan een man in de psychiatrie, die zichzelf stevig wist te positioneren. Ik voelde lichte angst als hij aanwezig was. Mijn angst zei iets over mij, over hem, en over anderen in de groep. Zij isoleerden hem omdat ze hem eveneens eng vonden. Maar hoe meer hij geïsoleerd werd, des te meer hij zijn eenzaamheid overschreeuwde. Via reflectie bracht mijn angst mij dus uiteindelijk bij zijn behoefte. Naast stilstaan bij wat er resoneert bij alle betrokkenen, inclusief bij mijzelf, gaat het ook om het intuïtief aanvoelen van het sferische:³⁵ “Er hangt iets bedompts in de lucht bij die groep,” zoals ik een justitiepredikant eens hoorde zeggen. Deze intuïties worden juist in de praktijk van geestelijke verzorging gevormd.

Supervisie en onderwijs vanuit onze leerstoelgroep *Beroepsvorming en spiritualiteit* maar ook Klinisch Pastorale Vorming kan dit soort intuïties meer bewust maken.³⁶ Nemen we, als onderzoekers, dit soort intuïties ook serieus? Harry Kunneman betoogde destijds al dat in de sociale wetenschappen een waarheidstrechter van toepassing was, die de normatieve, zoals ethische en esthetische dimensies van praktijken, uitfiltert in

33 Henning Luther, *Religion und Alltag: Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts* (Stuttgart: Radius Verlag, 1992), 14.

34 Erik Olsman, “Werken met hoop: meerstemmigheid, afstemming en resonantie,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 19, no. 81 (2016), 4–13. Erik Olsman, “Resonance in a Theopoetics of Practice in Practical Theology,” *International Journal of Practical Theology* 26, no. 2 (Nov 2022), 316–7. Bij mijn publicatie uit 2016 wist ik nog niet dat niet lang daarna een Duits filosoof een dikke pil over dit begrip zou gaan publiceren: Hartmut Rosa, *Resonanz: eine Soziologie der Weltbeziehung*, 2. Auflage (Berlin: Suhrkamp Verlag, 2016/2019). Overigens impliceert resonantie ook het serieus nemen van emoties, bijvoorbeeld als beginpunt van morele reflectie: Martha Nussbaum, *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions* (New York: Cambridge University Press, 2001).

35 Vergelijk: Gernot Böhme, *Atmosphäre: Essays zur neuen Ästhetik*, 4. Auflage (Berlin: Suhrkamp, 1995/2013).

36 Dit betreft een training van meerdere weken die Radboud UMC en Protestantse Theologische Universiteit (PThU) aanbieden. KPV is *niet* hetzelfde als *Clinical Pastoral Education*. Het laatste gaat doorgaans over de volle breedte van nascholing voor geestelijk verzorgers: Casey Clevenger, Wendy Cadge, Irene Stroud, Patricia Palmer, Trace Haythorn, and George Fitchett, “Education for Professional Chaplaincy in the US: Mapping Current Practice in Clinical Pastoral Education (CPE),” *Journal of Health Care Chaplaincy* 27, no. 4 (Oct-Dec 2021): 222–37.

wetenschappelijk onderzoek.³⁷ Volgens mij is het inmiddels minder extreem. Maar dit risico is nog steeds aanwezig, bijvoorbeeld in onderzoek naar doelen, effecten en interventies van geestelijke verzorging,³⁸ waaraan ik graag bijdraag,³⁹ alleen al omdat het laat zien waarom geestelijke verzorging financiering met publieke middelen verdient. Toch is daarbij de vraag: filteren wij als onderzoekers iets uit wat ertoe doet? Als het antwoord “ja” is, pleit dat in ieder geval voor het gebruik van diverse wetenschappen, zodat we een breed perspectief op een fenomeen houden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan promovendus Bart Haverkamp die neurowetenschappelijke, godsdienstpsychologische en theologische benaderingen van gebed combineert.

Evalueren

Naast het articuleren van wat ertoe doet in een praktijk, is een tweede taak van geestelijke verzorging en van onderzoek daarnaar: evalueren. Dit heeft allereerst betrekking op de kwaliteit van wetenschappelijk onderzoek: meten we wat we willen meten (validiteit)? Het gaat ook om het meten op nauwkeurige wijze (betrouwbaarheid): hoe is bijvoorbeeld de constructvaliditeit van een onderdeel van de vragenlijst? Bij kwalitatief onderzoek verdient de relatie tussen onderzoeker en participanten aandacht. In geesteswetenschappelijk onderzoek zijn belangrijke criteria: eigen positionering en kwaliteit van de argumentatie. Naast onderzoekers dienen ook geestelijk verzorgers zichzelf en collega's de vraag te stellen: hebben we op een goede manier gearticuleerd wat er gaande is? Een beetje hermeneutiek van de argwaan, ook ten aanzien van de eigen interpretaties, kan dan geen kwaad. Daarin lijkt nederigheid of ootmoed een belangrijke waarde of deugd. Een waarde die overigens ook een positief effect kan hebben op zowel de gezondheid van voorgangers als op die van hun geloofsgemeenschap.⁴⁰

Een tweede stap is de evaluatie van het gearticuleerde: als bijvoorbeeld iedereen in een groep abortus afwijst, is die afwijzing niet automatisch goed of juist. Of als een groep

-
- 37 Harry Kunneman, *De waarheidstrechter: een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving* (PhD diss., Universiteit van Amsterdam; Meppel: Boom, 1986).
 - 38 George Handzo, Mark Cobb, Cheryl Holmes, Ewan Kelly, and Shane Sinclair, “Outcomes for Professional Health Care Chaplaincy: An International Call to Action,” *Journal of Health Care Chaplaincy* 20, no. 2 (2014): 43-53. Het Case Studies Project (Jacques Körver en Martin Walton) had een vergelijkbare focus. Cf. Anja Visser, Annelieke Damen, and Carmen Schuhmann, “Goals of Chaplaincy Care: A Scoping Review of Dutch Literature,” *Journal of Health Care Chaplaincy* 29, no. 2 (2023): 176-95. Cf. Megan Best, Katie Tunks Leach, Mark Layson, and Lindsay Carey, “Military Perspectives on the Provision of Spiritual Care in the Australian Defence Force: A Cross-Sectional Study,” *Journal of Religion and Health* 63, no. 1 (Feb 2024): 289-308.
 - 39 Annemarie Foppen, Iris Wierstra, Anke Liefbroer, Lenneke Post, and Erik Olsman, “Opening Up the Black Box of Chaplaincy: A Qualitative Study into the Internal Workings of a Narrative and Interfaith Spiritual Care Intervention in Palliative Care at Home,” *Under review*.
 - 40 Elizabeth Ruffing, David Paine, Nancy Devor, and Steven Sandage, “Humility and Narcissism in Clergy: A Relational Spirituality Framework,” *Pastoral Psychology* 67, no. 5 (Jul 2018): 525-45.

gelooft dat Jezus volgende maand terugkomt, is dat nog niet meteen waarheid. In de christelijke theologie geraken we dan in discussies over openbaring en ervaring,⁴¹ in de ethiek komt relatie tussen *is* and *ought* in beeld,⁴² en in de esthetiek gaat het bijvoorbeeld om de vraag naar de waarheid en ontologie van een (kunst)werk.⁴³ Ik kan op deze afzonderlijke vindplaatsen nu niet verder ingaan, maar het gaat mij erom dat we het goede, schone en ware in praktijken – om Plato's trits aan te halen – desalniettemin kunnen evalueren. Maar hoe kunnen we het gearticuleerde evalueren? We kunnen ons immers niet ontdoen van ons zijn-in-de-wereld, zoals Ricoeur overtuigend heeft betoogd.⁴⁴

Het existentiële, spirituele, esthetische en ethische in de praktijk kunnen we evalueren als, in geestelijke verzorging of onderzoek daarnaar, andere (normatieve) perspectieven op zingeving worden geschetst. Daarbij kunnen ook andere praktijken of theorieën naar voren komen. Zo leren studenten theologie en studenten geneeskunde, dat als er in een praktijk sterk vanuit één ethische benadering wordt geredeneerd, zoals vanuit deontologie, het zinnig kan zijn om het thema ook vanuit een andere ethische benadering aan te vliegen, zoals utilitarisme. Iets vergelijkbaars geldt voor de evaluatie van spiritualiteit, geloof en godsdienstigheid.⁴⁵ Ik denk bijvoorbeeld aan een mevrouw die geloofde dat God haar depressie zou genezen. Dit geloof gaf haar nog een beetje controle in het donkere landschap van haar depressie. Haar Pinkstergemeente ondersteunde bovendien haar geloof en dat gaf haar veel kracht. Tegelijk had ik wat twijfels over hoe vrij zij was om iets anders te geloven dan haar gemeenschap. Kortom, ik evalueerde haar geloof op diverse manieren, zonder meteen één evaluatie te prioriteren.

En waartoe zouden we evalueren? Omwille van de gerechtigheid, zoals ik al stelde. Daarbij kunnen we, om mijn epistemologische en ontologische positie nogmaals te herhalen – als geestelijk verzorger, als onderzoeker, of in een andere rol – nooit een volledig buitenstaandersperspectief innemen. In begeleiding betekent evaluatie: het

41 Cf. Hendrikus Berkhof, *Christelijk geloof*, 8^e druk (Kampen: Kok, 1973/2002), 41-107.

42 MacIntyre liet destijds zien dat auteurs, die daarbij Hume raadplegen, dat vaak op onjuiste wijze doen: Alasdair MacIntyre, "Hume on 'Is' and 'Ought'" in *The Is-Ought Question: Controversies in Philosophy*, ed. William D. Hudson (London: Palgrave MacMillan, 1969), 33-50.

43 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer Philosophischen Hermeneutik*, 7. Auflage (Tübingen: Mohr Siebeck, 1960/2010), 107-38.

44 Paul Ricoeur, *Time and Narrative: Volume 1*, trans. Kathleen McLaughlin and David Pellauer (Chicago: University of Chicago Press, 1983/1984), 78-9. Paul Ricoeur, *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation* (New Haven: Yale University Press, 1970), 20-36. Cf. Olsman et al., "Witnessing" (noot 9).

45 Zie bijvoorbeeld: Margreet de Vries – Schot, *Gezonde godsdienstigheid en heilzaam geloof: verheldering van concepten van de psychologie, psychiatrie en theologie* (Utrecht: Eburon, 2006). Zij beperkt zich echter tot 'mature religion' en de opvattingen van psychiaters, psychologen en theologen in haar Delphi studie zijn normatief van aard. Desalniettemin biedt dit proefschrift een helpend overzicht.

aanreiken of samen ontdekken van nieuwe perspectieven, waardoor anderen (nog meer) tot hun recht kunnen komen. “Zo had ik er nog nooit naar gekeken,” kan een cliënt vervolgens verwonderd uitroepen. De evaluatie van het gearticuleerde impliceert, vanuit een hermeneutiek van de argwaan, ook het profetisch-kritische vragenstellen bij dominanties in lokale of nationale praktijken.⁴⁶ Een derde reden om te evalueren is positionering: als geestelijk verzorger kunnen we ons, door te evalueren, differentiëren ten opzichte van een individu, gemeenschap, of samenleving, terwijl we idealiter in verbinding blijven.⁴⁷ Als wetenschapper is dit vermogen, om je te verbinden met de praktijk en met andere wetenschappers, en tegelijk ook van een afstand te kunnen kijken naar wetenschappelijke praktijken en tradities, eveneens noodzakelijk.⁴⁸

Symboliseren

Ik heb verhelderd hoe mensen die spirituele zorg verlenen, zoals geestelijk verzorgers, en hoe mensen, die hiernaar onderzoek doen, dienen te *articuleren* wat er gaande is qua zingeving en levensbeschouwing. Zij kunnen daarmee erkenning geven aan wat ertoe doet in praktijken. Doel van het *evalueren* is om te bepalen of dit een correcte articulatie is, en daarnaast om andere perspectieven op deze dimensies te kunnen bieden. Evaluatie helpt spirituele zorgverleners bovendien om op goede wijze deze zorg te verlenen, en zij helpt wetenschappers om zichzelf te positioneren. Het symboliseren is de derde taak. In het reeds aangehaalde artikel over resonantie heb ik het dan over *re-describing practice*.⁴⁹ Naast mijn voorstel van her-schrijven of symboliseren, staat bij Osmer de pragmatische taak van de praktische theologie, en bij Dillen en Gärtner is dit ‘stimuleren’.⁵⁰ Voor geestelijke verzorging, die overigens niet alleen vanuit de theologie wordt gevoed, is ‘stimuleren’ echter nog breed. Symboliseren laat het specifieke van geestelijke verzorging beter uitkomen.

Dat gaat allereerst over het ontwikkelen of (her)gebruik van symbolen, die een

-
- 46 Erik Olsman en Jacques Körver, “De rituele competentie van geestelijk verzorgers: verbeelding, levensbeschouwelijke diversiteit en profetische rol,” in *Met lichaam*, ed. Körver et al. (noot 27), 314-21. Die kritiek, ten opzichte van wat dominant is, geldt ook ten aanzien van dominante benaderingen en/of concepten, zoals ‘herstel’: Erik Olsman, Sujin Rosie, Bernice Brijan en Hanneke Muthert, “Discussion on Recovery within the Context of Mental Health: The Interface between Psychiatry and Spiritual Care Revisited,” in *Recovery: The Interface between Spiritual Care and Psychiatry*, ed. Erik Olsman, Bernice Brijan, Sujin Rosie, and Hanneke Muthert (Utrecht: Eburon, 2023), 177-83.
- 47 Edwin Friedman, *Generation to Generation: Family Process in Church and Synagogue*, paperback edition (New York: Guilford Press, 1985/2011), 220-49.
- 48 Cf. Jaco Dreyer, “The Researcher: Engaged Participant or Detached Observer?” *Journal of Empirical Theology* 11, no. 2 (1998): 5-22.
- 49 Olsman, “Resonance” (noot 34).
- 50 Annemie Dillen en Stefan Gärtner, *Praktische theologie: verkenningen aan de grens* (Leuven: Lannoo Campus, 2015), 99-100.

werkelijkheid representeren en (her)interpreteren.⁵¹ Ik doel hier vooral op het *werkwoord* 'symboliseren' en dan vooral zijn prachtige synoniem: verzinnebeelden. Daar zitten de volgende woorden in: zin, die niet alleen verwijst naar zingeving maar ook naar zinnelijkheid, verbeelden, verzinnen. In symboliseren komen de vorige twee taken samen: symbolisering stelt niet alleen een werkelijkheid present (articulatie), maar zet deze ook op bepaalde, deels normatieve wijze neer (evaluatie). Een verhaal is een vorm van verzinnebeelding, waar verbindingen met symbolen liggen. Roy Clermons schetst hoe geestelijk verzorgers kunnen inspelen op tatoeages, waarbij ze verbindingen leggen met narratieve identiteit.⁵² Net als een symbool, stelt ook het verhaal een werkelijkheid present, die je door het verhaal heen hoort of leest (articulatie), en tegelijk ontstaat er in de (normatieve) selectie en synthese van heterogene elementen een plot (evaluatie).⁵³ Narratief werken heeft oude papieren,⁵⁴ en in Nederland heeft Ruard Ganzevoort dit grondig doordacht en uitgewerkt.⁵⁵

Nog net iets geschikter om te verzinnebeelden dan verhalen, zijn metaforen. Uiteraard bevatten verhalen ook metaforen dus ze zijn niet in absolute zin te onderscheiden. Expert in rituele studies, Ronald Grimes, stelt:

A metaphor is an especially strong kind of symbol, because it equates the 'vehicle' (the symbol that points) with its 'tenor' (that to which it points).⁵⁶

Het gebruik van of creëren van een metafoor is dus een krachtige symbolisering, zo stelt Grimes. Op de achtergrond speelt hier een epistemologisch gegeven: een achterliggende, of onderliggende werkelijkheid is moeilijk empirisch en eenduidig vast te stellen. Of in gewone mensentaal: als mensen vertellen over een gebeurtenis die ze gezamenlijk

-
- 51 Streib evalueert Fowlers theorie over geloofsontwikkeling en vult deze aan vanuit een hermeneutiek van metaforen, narratieven en symbolen: Heinz Streib, *Hermeneutics of Metaphor, Symbol, and Narrative in Faith Development Theory* (PhD diss., Emory University, 1989). Cf. Nel Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding: een godsdienstpsychologische studie* (Kampen: Kok, 1996).
 - 52 Roy Clermons, "Under My Skin: het fenomeen tatoeage bezien vanuit GV-perspectief," *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 27, no. 113 (Mrt 2024): 21-30. Voor de verbinding tussen verhaal en symbool, zie ook: Marianna Fotaki, Yochanan Altman, and Juliette Koning, "Spirituality, Symbolism and Storytelling in Twentyfirst-Century Organizations: Understanding and Addressing the Crisis of Imagination," *Organization Studies* 41, no. 1 (Jan 2020): 7-30. Zie ook: Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte* (noot 51).
 - 53 Paul Ricoeur, *Oneself as Another*, trans. Kathleen Blamey (Chicago: University of Chicago Press, 1990/1992), 170.
 - 54 Charles Gerkin, *The Living Human Document: Re-Visioning Pastoral Counseling in a Hermeneutical Mode*, 4th edition (Nashville: Abingdon Press, 1984). Andrew Lester, *Hope in Pastoral Care and Counseling* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1995).
 - 55 Ruard Ganzevoort, "Narrative Approaches," in *Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie Miller-McLemore (Chichester: Wiley-Blackwell, 2011), 214-23.
 - 56 Ronald Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (New York: Oxford University Press, 2014), 180.

meemaakten, is het moeilijk om precies vast te stellen wat er daadwerkelijk gebeurd is. Soms pakt een beeld, zoals een foto, of beeldtaal, zoals een metafoor, de gebeurtenis nog wel het best. In de woorden van Ricoeur: poëtisch *discourse* vertolkt onderdelen van de werkelijkheid, die niet op directe wijze toegankelijk zijn.⁵⁷

Daar komt nog iets bij, hetgeen ik ontleen aan wat Gadamer over kunstwerken schrijft:⁵⁸ verzinnebeeldingen hebben ook in zichzelf bestaansrecht en zeggingskracht. De symbolisering gaat dus niet op in de intenties van diegene die de verzinnebeelding gebruikt. Nee, symbolen, verhalen en metaforen, in hun autonomie, openen een wereld aan betekenissen.⁵⁹ Die wereld aan betekenissen impliceert ook dat we de werkelijkheid, waarop zij hint, nooit helemaal kunnen (be)grijpen. Dat doet ook denken aan Foucault, wat betreft de deconstructie van de gedachte dat wij de werkelijkheid in ons bezit of in onze macht hebben. Ik lees daarin ook parallellen met de christelijke kenosis, de zelf-ontlediging.⁶⁰ Dat betekent niet dat we niks kunnen zeggen over een werkelijkheid, maar wel dat het articuleren, evalueren en symboliseren als een voortdurende cyclus moeten worden beschouwd, waarbij het vragen stellen niet ophoudt: geeft de verzinnebeelding weer wat ertoe doet in de praktijk? Hoe waarderen we deze articulatie? Hoe evalueren we deze verzinnebeelding? Et cetera.

Ik denk dat geestelijke verzorging bij uitstek de plaats is om te symboliseren. Bovendien is een klassieke opleiding theologie – ja, dat is even PR voor mijn eigen instelling – een geweldige kweekvijver: stoeien met oude teksten en erdoor geraakt worden, traint de gevoeligheid voor poëtische taal. Het is bovendien een extra argument, naast de klassiek-protestantse argumenten, om Grieks en Hebreeuws te leren. Uiteraard zijn er ook andere manieren om deze gevoeligheid verder te ontwikkelen, en bovendien is de verzinnebeelding niet beperkt tot het (her)gebruik van poëtische taal, zoals we tijdens het symposium vanmiddag al zagen, waarin muziek en beeld een centrale rol speelden. Desalniettemin is het poëtische *discourse* wel centraal onderdeel van symboliseren. Ik verwacht zeker van theologen, maar ook van geestelijk verzorgers met andere achtergronden, een gevoeligheid voor dit soort taal. Iedere geestelijk verzorger weet bovendien dat woorden ertoe doen, zeker op overgangsmomenten, zoals rondom geboorte of overlijden, of bijvoorbeeld als een gedetineerde zijn straf heeft uitgezeten en de

57 Ricoeur, *Time and narrative 1* (noot 44), xi. Ik moet daarbij ook denken aan Gecas, die destijds betoogde dat het zelf *concept* makkelijker te bepalen is dan het zelf. Hij laat vervolgens zien hoe verschillende scholen, in de overlap tussen sociologie en psychologie, dit begrip benaderden: Victor Gecas, "The Self-Concept," *Annual Review of Sociology* 8 (Aug 1982): 1-33.

58 Gadamer, *Wahrheit* (noot 43), 107-38.

59 Cf. Ricoeur, *From Text* (noot 4), 34-8.

60 Tom Beaudoin, *Witness to Dispossession: The Vocation of a Post-modern Theologian* (Maryknoll: Orbis Books, 2008). Vergelijk Carlos Colorado, "Transcendent Sources and the Dispossession of the Self," in *Aspiring to Fullness in a Secular Age: Essays on Religion and Theology in the Work of Charles Taylor*, ed. Carlos Colorado and Justin Klassen (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2014), 73-97.

gevangenis verlaat.⁶¹

Dat zijn ook momenten waarop rituelen een rol kunnen spelen, die verzinnebeelding veronderstellen. Ik denk hier ook aan IRiLiS, het Institute for Ritual and Liturgical Studies, waarin diverse universiteiten samenwerken, en waarvan collega's Mirella Klomp en Jacolien Wubs momenteel het dagelijks bestuur vormen. Erik Locht en collega Pieter Vos beschrijven ook het prachtige voorbeeld van een Lourdes-bedevaart, die geestelijk verzorgers organiseerden voor veteranen. Deze veteranen legden de reis af op motoren. Het leest als een pelgrimage in modern tenue. In dezelfde bijdrage beschrijven zij ook hoe geestelijke verzorging op uitzending een zinnige bijdrage levert, bijvoorbeeld in het ritueel van het aansteken van een kaars, dat betekenisvol kan zijn voor militairen.⁶² De rituele competentie is een van de kerncompetenties van geestelijk verzorgers. Sam Goyvaerts definieert die competentie als volgt:

*Het vertrouwd zijn met één of meerdere rituele tradities en de competentie om deze op een hedendaagse manier vorm te geven, met aandacht voor het symbolische en lichamelijke karakter van rituele handelingen en in staat zijn om de juiste spanningsboog te vinden en te behouden in het ritueel.*⁶³

Daarbij is het goed te vermelden, zoals Grimes laat zien, dat rituelen niet zelf symbolen zijn, maar dat rituelen wel vaak symbolen bevatten, waarin gelaagde betekenissen schuilgaan.⁶⁴ Rituelen kunnen ook ontwikkeld worden: Joanna Wojtkowiak beschrijft ritualiseren als een intuïtief en creatief proces, waarin sprake is van het uitvinden of heruitvinden van nieuwe of bestaande rituelen.⁶⁵

Afsluitend concludeer ik dat symboliseren de derde centrale taak is van geestelijke verzorging. Maar wat is de rol van onderzoek hier? Uiteraard is het goed als onderzoekers het verzinnebeelden van geestelijke verzorging onderzoeken. Een belangrijke vraag daarbij is of dat op een gestandaardiseerde manier kan. 'Symboliseren' stelt namelijk kritische vragen aan onderzoekers, bijvoorbeeld rondom meetbare items in vragenlijsten. Daar is meerduidigheid meestal een zwakte, terwijl ik net heb verondersteld dat symbolen, geuren, verhalen, metaforen, muziek, et cetera, meerduidig zijn, wat ook hun charme is. Op die manier kunnen

61 Cf. Fons Flierman, "Rituele sensitiviteit in detentie," in *Met lichaam*, ed. Körver et al. (noot 27), 282-8.

62 Erik Locht en Pieter Vos, "De rituele competentie van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht," in *Met lichaam*, ed. Körver et al. (noot 27), 289-96.

63 Sam Goyvaerts, "Rituele competentie – een werkdefinitie," in *Met lichaam*, ed. Körver et al. (noot 27), 267.

64 Grimes, *The Craft* (noot 56), 319-21.

65 Joanna Wojtkowiak, "Leren ritualiseren: hoe (her)ontwerp je rituelen?" in *Met lichaam*, ed. Körver et al. (noot 27), 112-3.

ze bovendien articuleren en evalueren wat ertoe doet in een praktijk. Op deze tegenstelling – of misschien is het een paradox – kom ik straks terug. Als laatste is het zo dat de verzinnebeelding door metaforen ook in de wetenschap een rol speelt: metaforen liggen vaak ten grondslag aan de categorieën of zelfs theorieën die onderzoekers hanteren,⁶⁶ die bijvoorbeeld de interpretatie van data medebepalen. Bovendien kan soms één metafoor of één beeld een hele resultatensectie van een empirische studie samenvatten.⁶⁷

Een praktische esthetiek

Tot nu toe is mijn redenering geweest dat onderzoekers, geestelijk verzorgers en hun cliënten zingeving en levensbeschouwing articuleren, evalueren en symboliseren. Ze hebben daarbij bijzondere aandacht voor de vier dimensies van zingeving: de esthetische, existentiële, spirituele en ethische dimensies. Kortom, u heeft nu al een tijdje zitten luisteren naar iets, wat ik in twee zinnen kan samenvatten. Maar wat bedoel ik met geestelijke verzorging als praktische esthetiek? Net als bij praktische theologie en filosofie, geldt ook hier dat de esthetiek zich reeds in praktijken bevindt. Zodoende het woord ‘praktisch’ in de ondertitel van mijn rede. Maar wat is esthetiek eigenlijk? In de Griekse filosofie was het – voor zover ik weet – geen zelfstandig domein, als we tenminste Plato’s ideeënleer niet tot esthetiek versmallen. Wel was er *αἰσθησις* [aisthèsis], dat in het Attisch Grieks verschillende betekenissen heeft: “1. zintuigelijke gewaarwording; gevoel. – 2. waarneming. 3. begrip, verstand van iets; smaak. – 4. ervaring, kennis van zaken.”⁶⁸ De Nieuwe Bijbel Vertaling (NBV21) vertaalt het woord in Filippenzen 1:9 met “fijnzinnigheid”.⁶⁹

66 Metaforen ondergaan vaak een vorm van conventionalisering, waardoor ze uiteindelijk als categorie-naam gaan fungeren: Dedre Gentner and Brian Bowdle, “Metaphor as Structure-Mapping,” in *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. Raymond Gibbs jr. (New York: Cambridge University Press, 2008), 109-28.

67 Wij hebben dat gepoogd in de hoofdtitel van een studie: Erik Olsman, Carlo Leget, Wendy Duggleby, and Dick Willems, “A Singing Choir: Understanding the Dynamics of Hope, Hopelessness, and Despair in Palliative Care Patients. A Longitudinal Qualitative Study,” *Palliative & Supportive Care* 13, no 6 (Dec 2015): 1643-50.

68 Fred Muller, *Wolters’ handwoordenboek Grieks – Nederlands*, 11e druk Groningen: Wolters’ woordenboeken, 1969), 23.

69 Tijdens het schrijven van deze oratie verwees Klaas Spronk, onze waarnemend rector, bij de opening van een vergadering naar *αἰσθησις* [aisthèsis], zoals gebruikt in de brief aan de Filippenzen (1:9-11): “Ik bid dat uw liefde steeds meer aan inzicht en fijnzinnigheid wint, zodat u kunt onderscheiden waar het op aankomt. Dan zult u op de dag van Christus zuiver en onberispelijk zijn, vol van de vruchten van de gerechtigheid, die u dankt aan Jezus Christus, tot lof en eer van God.” (NBV2021). Hier komen de liefde, de *αἰσθησις*, en de gerechtigheid samen.

Ik benader de esthetiek hermeneutisch-fenomenologisch. Als ik het simpel zeg: hermeneutiek gaat over interpretatie, in eerste instantie van teksten, wat later verbreed is naar het verstaan als zodanig, en fenomenologie gaat over de (directe) ervaring, over hetgeen wij gewaarworden. Interessant is dat Ricoeur – juist in zijn essay over symbolen – fenomenologie en hermeneutiek verbindt.⁷⁰ Waar de *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger* de nadruk legt op de vormende betekenis van ervaringen met schoonheid in natuur en cultuur,⁷¹ gaat het mij bij praktische esthetiek, die ik hermeneutisch-fenomenologisch aanvlieg, om een breder veld, namelijk dat van het gevoel en het zintuiglijke: de [aisthèsis] in het Attisch Grieks. Dat heeft ethische dimensies: we worden bijvoorbeeld boos als we een waarde of ideaal niet kunnen nastreven. Of we zien bijvoorbeeld de bergtoppen van de Alpen of de Rocky Mountains, en voelen eerbied voor het mysterie: de spirituele dimensie. In die zintuiglijke gewaarwording en de duiding ervan zijn dus diverse dimensies van zingeving en levensbeschouwing aanwezig.⁷²

Nu kom ik weer terug bij ‘resonantie’, dat ik als deel van een *theo-poetics* van de praktijk heb uitgewerkt.⁷³ Ik denk dat collega’s, die andere levensbeschouwelijke achtergronden hebben, kunnen meegaan in de *poetics*, die ik voor het gemak maar even verbreed naar *the arts*, de kunsten. Laat ik daar nu eerst bij blijven stilstaan, dus resonantie als deel van een *poetics* van de praktijk. Een esthetische benadering van geestelijke verzorging gaat allereerst om wat er resoneert bij participanten in een praktijk, waarbij accent ligt op wat ertoe doet. De tweede definitie van resonantie is de bereidheid van participanten zich te laten raken en zelfs te transformeren door wat er vanuit die praktijk op hen toekomt. De derde definitie van resonantie gaat erom om met de *poetics*, of andere kunstvormen, zoals geuren, muziek, beelden, duiding te geven aan

70 Ricoeur, *Philosophical Anthropology* (noot 8), 114-23.

71 VGZ, *Beroepsstandaard* (noot 14), 10. Deze dimensie kan extra belangrijk zijn als “de ratio geen antwoorden meer biedt” (Ibid., 38). Hier vallen ook kunstbeschouwingen onder, zie bijvoorbeeld: Wessel Stoker, *God opnieuw verbeeld: een theologische kunstbeschouwing*, 3e druk (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023/2024).

72 Ik had verwijzend naar Schleiermacher ook over ‘praktische romantiek’ kunnen schrijven, maar dan denken veel mensen aan (een romantisch diner bij) kaarslicht. Bovendien kent ook de Verlichting reflecties op esthetiek: James Martin, *Beauty and Holiness: The Dialogue Between Aesthetics and Religion* (Princeton: Princeton University Press, 1990). Cf. Daniel Ahern, *The Smile of Tragedy: Nietzsche and the Art of Virtue* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2012).

73 Zie voor *theo-poetics*: Olsman, “Resonance” (noot 34); Roland Faber and Jeremy Fackenthal (Eds.), *Theopoetic Folds: Philosophizing Multifariousness* (New York: Fordham University Press, 2013); Peter Sloterdijk, *Den Himmel zum Sprechen bringen: Über Theopoesie* (Berlin: Suhrkamp Verlag, 2020). De (praktische) theologie gebruikt ‘resonantie’ al jaren: Christopher Rowland and Zoë Bennett, “Action is the Life of All: The Bible and Practical Theology,” *Practical Theology* 150, no. 1 (2006), 8–17. Jeremy Begbie and Steven Guthrie, *Resonant Witness: Conversations between Music and Theology* (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2011). Neil Pembroke, *Foundations of Pastoral Counselling* (London: SCM Press, 2017), 74. Cf. Olsman, “Werken met hoop” (noot 34).

wat er in de praktijk gebeurt, die het midden houdt tussen de eerste twee definities.⁷⁴

Het aardige van de *(theo)poetics* in de verzinnebeelding is dat zij helpt mogelijke werelden op te roepen,⁷⁵ waarin de kunsten – *the arts* – een essentiële rol vervullen. In dat oproepen van mogelijke werelden zit iets transcendent, dat we kunnen, maar niet noodzakelijk hoeven te vereenzelvigen met God. Een voorbeeld: als geestelijk verzorger in hospice Bardo, begeleidde ik een man die mij vroeg of ik geloofde dat de hemel daadwerkelijk bestond. Hij had kinderen van vijf en acht. Hij geloofde niet in God of in een hemel. Maar hij verlangde er wel naar zijn kinderen vanuit een hemel te zien opgroeien. We spraken over wat hij en ik geloofden en wat het voor hem zou betekenen als er wel of als er geen hemel zou zijn. We bespraken ook enkele tradities die het begrip ‘hemel’ duiden, waarbij ook zijn rooms-katholieke opvoeding aan bod kwam. We zien in dit voorbeeld hoe in de verzinnebeeldingen mogelijke werelden tot stand komen: eentje zonder hemel, en eentje met, waarin ook diverse tradities een rol speelden.

Bij de theopoetics wil ik voorts nog wat preciezer stilstaan.⁷⁶ Voor Caputo is de theopoëtië een heuristisch kader, waarin de *creatio* van God zich verenigt met wat wij maken of fabriceren. Bij hem houdt dit het midden tussen poëzie (ik zou zeggen: *poetics*) enerzijds, en logica anderzijds. Hij veronderstelt daarbij een gevoeligheid voor de unieke gebeurtenis, die wordt uitgevoerd in de naam van God.⁷⁷ Elders heb ik op de parallel gewezen met kledingmakers – of chique gezegd: *fashion designers* – die tradities als (oude) stoffen gebruiken, terwijl ze aanvoelen wat ertoe doet of wat er gaande is in het leven van de dragers van die stof, waaruit vervolgens hun creatie voortkomt.⁷⁸ Heather Walton gebruikt dezelfde metafoer uit het domein van kleermakerij en schetst een overlap tussen Gods maaksels en onze creatieve inspanningen.⁷⁹ Vanuit de christelijke theologie geredeneerd veronderstelt dit een pneumatologie, waarbij God mensen niet uitschakelt maar inschakelt door de heilige Geest,⁸⁰ die ik bij tijd en wijle tevens als aanjager van onze creativiteit zie.

74 Olsman, “Resonance” (noot 34). In de christelijke theologie kunnen we hierbij ook denken aan het uitgangspunt dat wat onze zintuigen beroert, allemaal hoort bij Gods schepping, die volgens Calvijn, een loflied verdient en waarvan we dienen te genieten: Stoker, *God opnieuw verbeeld* (noot 71), 97 en verder.

75 Ricoeur, *From Text* (noot 4), 36.

76 Voor een meer filosofische beschouwing over de relatie tussen kunst (vooral opgevat als kunstwerken) en religie, respectievelijk esthetiek en theologie, zie: Sixto Castro, “Beyond Theological Aesthetics: Aesthetic Theology,” *Religions* 13, no. 4 (Apr 2022): 311.

77 John Caputo, “Theopoetics as Radical Theology,” in *Theopoetic Folds*, ed. Faber and Fackenthal (noot 73), 141.

78 Olsman, “Resonance” (noot 34), 315, 324, 327, 328.

79 Heather Walton, “Theopoetics as Radical Theology: Re-Forming in Practical Theology,” *International Journal of Practical Theology* 23, no. 1 (Mar 2019), 22.

80 Deze gedachte doortrok ook het proefschrift van Firet, een van de eerste hoogleraren praktische theologie in Nederland: Jaap Firet, *Hetagogisch moment in het pastoraal optreden* (Kampen: Kok, 1968).

In het volgende deel werk ik mijn praktische esthetiek nader uit, die prikkelt om zelf tot verzinnebeelding te komen.⁸¹ De nadruk ligt dan op de praktijk van geestelijke verzorging. Ik gebruik metaforen, die vaak senso-motorische, emotionele en esthetische waarden reflecteren,⁸² die ruimte of plaats vaak als structurerend element gebruiken,⁸³ en die vaak gebruik maken van het semantisch domein van ons lichaam.⁸⁴ Daarmee probeer ik de zintuiglijke gewaarwording van de *αἰσθησις* recht te doen. Ik verwoord dadelijk drie plaatsen van geestelijke verzorging. Ik doe dan iets om het vak te schetsen, op een manier waarop geestelijk verzorgers meer dan eens in contact met cliënten werken. Deze drie plaatsen zijn symbolen, niet om 'over' te denken, alsof de analytische categorieën de werkelijkheid beter vertolken dan symbolen of metaforen dit doen. Nee, ik gebruik deze verzinnebeeldingen niet om 'over' maar om 'mee' te denken, zoals Arthur Frank met betrekking tot verhalen stelt, wat Ricoeur eerder ook al had betoogd met betrekking tot metaforen.⁸⁵

Ik beschrijf de volgende plaatsen: de donkere diepte, het landschap van de glorende hoop en het schitterende feest van de thuiskomst. Maar waarom kies ik voor deze drie plaatsen? Mijn eerste antwoord is dat de verticale beweging, die er in en tussen deze plaatsen zit, ook in de gebeurtenissen rondom Jezus een rol speelt: het afdalen in het dal van de donkere diepte, die ook de dood en het graf symboliseren, daar vervolgens de hoop zien verrijzen, enzovoorts. Ook de doop kent deze verticale

-
- 81 Dit vermogen heeft een basis in onze vroege kinderjaren: Donald Winnicott, *Playing and Reality* (Abingdon: Routledge Classics, 2005), 19. Cf. de Amerikaanse pragmatisten en Hans Alma, *De kunst van pelgrimeren: de geestelijk verzorger als verbeeldingsprofessional* (Utrecht: Eburon, 2024); Alma Lanser, *De lange achtste dag: creativiteit en theologie* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2005). Ik denk hier ook aan mijn voorganger op deze leerstoel, die luisteren in pastorale zorg beschreef als luisteren naar of lezen van poëzie: Martin Walton, Kees Bregman, and Els Deenen, "Poetic Listening in Pastoral Care: Listening to the Poems that People Are," *International Journal of Practical Theology* 26, no. 1 (Jun 2022): 19-38.
- 82 Paul Ricoeur, *Time and Narrative 1* (noot 44), ix-xi. De definitie van metafoor "iets zeggen in termen van iets anders" is ontleend aan Aristoteles: Aristoteles, *Poetics*, trans. Anthony Kenny (Oxford: Oxford University Press, 2013), 43.
- 83 Olsman, "Resonance" (noot 34), 317.
- 84 Cf. Erik Olsman, Wendy Duggleby, Cheryl Nikolaichuk, Dick Willems, Judith Gagnon, Renske Kruizinga, and Carlo Leget, "Improving Communication on Hope in Palliative Care. A Qualitative Study of Palliative Care Professionals' Metaphors of Hope: Grip, Source, Tune, and Vision," *Journal of Pain and Symptom Management* 48, no. 5 (Nov 2014): 831-8.
- 85 Arthur Frank, *The Wounded Storyteller: Body, Illness and Ethics*, 2nd edition (Chicago: University of Chicago, 2013), 20-5. Paul Ricoeur, *The Rule of Metaphor: The Creation of Meaning in Language*, trans. Robert Czerny, Kathleen McLaughlin and John Costello (London: Routledge, 1975/2003), 50-4 en 88-96. Voor mijn positie, zie: Erik Olsman, Bert Veneberg, Claudia van Alfen, and Dorothea Touwen, "The Value of Metaphorical Reasoning in Bioethics," *Nursing Ethics* 26, no. 1 (Feb 2019), 51; Olsman, "Resonance" (noot 34), 320-1.

beweging van onderdompeling in het water en daaruit weer opstaan. Het thuiskomen, de derde plaats, is een belangrijk thema in de meest bekende gelijkenis van Jezus, zoals ik dadelijk nog illustreer: die van de Verloren Zoon. Maar ook in het jodendom zien we hoe het joodse volk uit het dal van de ballingschap uittrekt en uiteindelijk in het hoger gelegen Jeruzalem binnentreedt. Het bracht Huub Oosterhuis tot de dichtregel:

Als God ons thuis brengt, uit onze ballingschap, dat zal een droom zijn.

Overigens is deze verticale beweging niet beperkt tot de joods-christelijke tradities, zoals ik in mijn verwijzingen ook zal laten zien.

Donkere diepte

De eerste plaats is de donkere diepte. Ik denk aan de man in het hospice. Al jong had hij uitgezaaide kanker en zijn verdriet, over dat hij zijn kinderen nooit zou zien opgroeien, gaat me nog aan het hart. Alle spirituele zorgverleners, maar zeker geestelijk verzorgers, moeten kunnen afdalen naar mensen die aan de grond, of in de put zitten, of die zich *down* voelen. In de diepte spelen vaak zingevingsvragen. Een moeder vraagt zich bijvoorbeeld af: “Wie zal er in de toekomst voor mijn kind met meervoudige beperkingen zorgen, als ik er niet meer ben?”⁸⁶ Veel van het onderzoek dat ik begeleid of doe gaat over zingevingsvragen bij mensen die op een of andere manier een beperking ervaren, zoals een psychiatrische, lichamelijke, verstandelijke, cognitieve of sociale beperking. Meer dan eens zijn daar ook geestelijk verzorgers te vinden.⁸⁷ Maar ze werken bijvoorbeeld ook in het aardbevingsgebied, en zij waren aanwezig toen de lichamen van de slachtoffers van MH17 werden geïdentificeerd.

In joods-christelijke kring is de donkere diepte vaak een plek waar de roep om ontferming klinkt, zoals in het *De profundis* van Psalm 130, zoals dat door velen op muziek is gezet. Maar het gebeurt ook in de *Black Spirituals*, of bijvoorbeeld in Sweelincks *Miserere* canon.

Canon in unisono voor vier stemmen – Jan Pieterszoon Sweelinck (1561-1621)

*Miserere mei Domine,
et exaudi orationem meam*

*Heer, ontferm U over mij,
en luister naar mijn gebed*

86 Kasper Kruithof, Erik Olsman, Appolonia Nieuwenhuijse, and Dick Willems, “I Hope I’ll Outlive Him: A Qualitative Study of Parents’ Concerns about Being Outlived by Their Child with Profound Intellectual and Multiple Disabilities,” *Journal of Intellectual & Developmental Disability* 47, no. 2 (2022): 107-17.

87 De ervaring van grenzen doet existentiële, geloofs-, ethische en esthetische thema’s opkomen. Bij Henning Luther zijn het vooral de kunsten die de sensitiviteit voor grenzen, die vaak meeklinken bij beperkingen, bewerkstelligen en deze helpen te transcenderen, zonder deze te ontkennen. Luther, *Religion* (noot 33), 45-60.

Het articuleren van de klacht, of dat nu richting Adressant met hoofdletter, zoals in de muziek die u net hoorde, of adressant met kleine letter gebeurt, is een belangrijk onderdeel van geestelijke verzorging. Vaak speelt rouw, en soms trauma, een rol bij de klacht.⁸⁸ Allerlei emoties kunnen opkomen en die zijn soms ook voelbaar, zoals woede of angst. Juist dan is het enorm belangrijk om de klacht te articuleren en soms ook te verzinnebeelden. De evaluatie ligt ook in de verzinnebeelding van de klacht besloten: het was bijvoorbeeld niet goed dat die man in het hospice, van eind dertig, ging sterven, terwijl hij zijn partner en jonge kinderen achterliet. Het was niet goed, zoals een studentenpastor mij eens illustreerde, dat de ouders van deze student, onder het mom van “ze moet haar eigen weg vinden”, haar zo sterk aan haar lot hadden overgelaten.

Uiteraard kan symbolisering ook op andere wijzen dan via muziek en taal plaatshebben. Een verzinnebeelding trof mij toen ik met een goede vriend Picasso's *Guernica* in het *Reina Sofia* in Madrid bezocht, een schilderij dat al veel mensen heeft geïnspireerd.⁸⁹ Het verbeeldt de gevolgen van een bombardement gedurende de Spaanse Burgeroorlog in 1937: het eerste bombardement op burgers in Europa.⁹⁰ En we weten hoe het vervolgens in Europa verliep. Bij de *Guernica* is het moeilijk je te onttrekken aan de gruwelijkheid. Bij mij bleef een somber gevoel hangen. Allicht ook door de kleurstelling veroorzaakt: Picasso gebruikt alleen zwart, wit en grijstinten. Dit doet articuleert en verzinnebeeldt geweld tegen mens en dier. Tegelijk evalueert het schilderij deze articulatie: de kijker voelt de morele aanklacht tegen de gruwelijkheden van bombardementen op burgers. Het hele schilderij ademt het existentiële: het schetst feitelijk een perspectief op een heel bestaan, een evaluatie van een grauw bestaan.⁹¹

Geestelijke verzorging hoeft natuurlijk geen kunst met de grote 'K' op te leveren, analoog aan Picasso's kunst. Ook hoeft het niet de geestelijk verzorger te zijn die de verzinnebeelding doet: zij kan de cliënt ook ondersteunen, terwijl die zijn eigen leven, of zijn kijk op de wereld verzinnebeeldt. Ik denk bijvoorbeeld aan een man die een brief schreef aan zijn overleden vader, met wie hij was gebrouilleerd, om in een ritueel die brief vervolgens te begraven. Een ander voorbeeld is dat ik een groep in de psychiatrie meer dan eens begon met fotokaarten op tafel, met als start: “Kies een kaart uit die voor

88 Zie ook de multidisciplinaire richtlijn, waarvan ik, namens de VGVZ, de herziening mocht voorzitten: IKNL, *Richtlijn 'Rouw in de palliatieve fase'* (Utrecht: IKNL, 2022).

89 Met prof. dr. Annika Smit voerde ik inspirerende gesprekken over dit werk. Zie voor haar verwijzingen naar dit kunstwerk: Annika Smit, *Onderzoek politie weerbaarheid: een wetenschappelijke ontdekkingsreis* (Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 2022), 31.

90 “Bombardement op Guernica,” accessed May 2, 2024, https://nl.wikipedia.org/wiki/Bombardement_op_Guernica.

91 Die grauwe kijk op het bestaan zie ik ook in Picasso's werk, als daarin een tijdlang de grauwe blauwtinten domineren. Dat is in de periode nadat een goede vriend van Picasso zich van het leven heeft beroofd.

jou past bij het thema van vandaag.” Dit maakte de bijeenkomst wat minder verbaal, maar het voorbeeld laat ook zien dat verzinnebeelding niet bij nul begint.⁹² Zelfs voor grote meesters geldt dit. Ik denk hier opnieuw aan Picasso, die het werk van de schilder Velázquez in delen herinterpreteert. Uiteindelijk leidt dit tot een nieuw schilderij, zoals valt te zien in het Picassomuseum in Barcelona.

Kortom, door af te dalen kunnen geestelijk verzorgers bij de ander zijn. Idealiter durven zij de spirituele en/of existentiële vragen en de pijn die deze doen, of de onrust die deze kunnen geven, in de ogen te kijken. Verder kunnen zij, in de donkerte, werken aan een zinnige verbeelding van de tragische omstandigheden. Dat hoeft geen kunst met de grote ‘K’ te zijn, maar kan al door de ander te helpen haar verhaal te vertellen, of door het samen luisteren van een lied dat resoneert met de omstandigheden. Met de man in het hospice besprak ik de mogelijkheid van het schrijven van kaarten aan zijn kinderen, die ze later zouden kunnen lezen. Hij besloot er een voor al hun verjaardagen te schrijven, tot hun achttiende. Ik had deze suggestie ook maar weer ontleend aan een jonge man met een hersentumor, die ik tijdens mijn promotieonderzoek had geïnterviewd.

Glorende hoop

Naast de donkere diepte is de tweede plaats de gloriende hoop. Daartoe start ik dadelijk met een psalm. De psalm, die u dadelijk hoort, is een van de eerste Psalmen in de reeks שִׁיר הַמַּצְלוֹת [*Sjir ham-ma-alot*]. Deze verwijst naar de Psalmen van de opgang. De dichter blikt in deze reeks terug op een periode van ballingschap, die we nu als traumatisch zouden bestempelen. De studie van bepaalde Bijbelboeken, als zijnde trauma literatuur, is inmiddels ingeburgerd binnen de Bijbelwetenschappen, zo begreep ik van collega Barry Hartog. Het volk was als slaaf gebonden, gekleineerd door een overheerser. De dichter blikt terug op een leven in de donkere diepte, maar er begint ook hoop te gloren, waarschijnlijk als hij daar in de hoogte Jeruzalem ziet liggen:

Pseaume 121 – Jan Pieterszoon Sweelinck (1561-1621)

*Vers les monts j'ay levé mes yeux,
Cuidant avoir d'enhaut
Le secours, qu'il me faut.
Mais en Dieu, qui a faict les cieux
Et ceste terre ronde,
Maintenant je me fonde*

*Naar de bergen heb ik mijn ogen gericht,
In de mening dat van daarboven
De hulp komt die ik nodig heb.
Maar op God, de Maker van de hemel
En deze ronde aarde,
Heb ik nu mijn fundamenten gebouwd.⁹³*

92 Jos Moons, “Gods werk of mensenwerk?” in *Met lichaam*, ed. Körver et al. (noot 27), 147-54.

93 Van der Kamp, *Het Sweelinck monument, II A* (noot 30), 115.

De schrijver van deze psalm richt de blik omhoog. Ook voor wie niet in God gelooft, is die blik omhoog vaak het verwachtingsvol uitkijken. Mij schiet ook meteen Ramses Shaffy te binnen:

*Sammy, loop niet zo gebogen,
Denk je dat ze je niet mogen?
Waarom loop je zo gebogen
Sammy met je ogen
Sammy op de vlucht?
Hoog Sammy, kijk omhoog, Sammy,
Want daar is de blauwe lucht*

Met die blik omhoog, zoals Ramses die bezong, komen we op het thema hoop. Blijkbaar valt er vanuit die blauwe lucht, van daarboven bij die heuveltoppen, iets te hopen. Hoop is als centraal thema in spirituele zorg beschreven.⁹⁴ Sowieso een thema dat mij al sinds mijn promotieonderzoek bezighoudt. Of eigenlijk daarvoor al, sinds ik bij Charles Gerkin las over *eschatological identity*,⁹⁵ en toen we tijdens onze studie Jürgen Moltmann lazen.⁹⁶

Tijdens de COVID-19 pandemie vroeg burgemeester Halsema aan de Protestantse Kerk van Amsterdam om hoop te bieden aan haar burgers. Dat bracht Rosaliene Israël en mij ertoe een podcast te initiëren. Een podcastmaker interviewde mensen met diverse levensbeschouwelijke achtergronden en hij bevroeg ook mensen op straat. Later analyseerden wij het resultaat. Daaruit bleek dat geïnterviewden bereid waren om – ondanks vrijheidsbeperkende maatregelen – ver te gaan om solidariteit aan anderen te betonen.⁹⁷ Aan solidariteit ligt een verbinding met anderen ten grondslag. Promovenda Maartje van Veluw en ik zagen dat in de context van mentale kwetsbaarheid, vooral de verbindingen met *peers*, dus mensen in dezelfde situatie als zichzelf, een belangrijke bron van hoop waren,⁹⁸ hetgeen ook refereert aan het belang van ervaringsdeskundigheid in de

94 Donald Capps, *Agents of Hope: A Pastoral Psychology* (Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2001).
Marie-José Gijsberts, Anke Liefbroer, René Otten, and Erik Olsman, "Spiritual Care in Palliative Care: A Systematic Review of the Recent European Literature," *Medical Sciences* 7, no. 2 (2019), e25.
Andrew Lester, *Hope in Pastoral Care and Counseling* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1995).

95 Gerkin, *The Living* (noot 54), 73, 111.

96 Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*, 2. Auflage (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2005/1964).

97 Erik Olsman and Rosaliene Israël, "Hope in Times of Crisis: A Thematic Analysis of a Podcast on Hope in Amsterdam during the COVID-19 Pandemic," *Religions* 15, no. 5 (2024): e556.

98 Maartje van Veluw and Erik Olsman, "Hope in Recovery with Mental Vulnerability: Towards Collaboration in Spiritual Care," in *Recovery*, ed. Olsman et al. (noot 46), 51-65.

psychiatrie.⁹⁹ Verder liet Nette Falkenburg in haar proefschrift zien hoe zelfs de verbinding met hun overleden kind voor ouders een bron van spiritualiteit en hoop kon zijn.¹⁰⁰ Kortom, de verbinding met anderen is in diverse studies een belangrijke bron van spiritualiteit, inclusief hoop.

Dat die verbinding het uitgangspunt is, bleek trouwens ook in een studie met geestelijk verzorgers in palliatieve zorg. De geïnterviewden, met diverse levensbeschouwelijke achtergronden, keerden zich fel tegen andere zorgprofessionals, als die te makkelijk hoop aan hun ongeneeslijk zieke patiënten wilden geven. Ze moesten ook in de donkere diepte de verbinding aangaan, wat vergde, aldus de geïnterviewde geestelijk verzorgers, dat hun collega's met andere professionele achtergronden hun eigen wanhoop, sterfelijkheid en machteloosheid onder ogen zagen.¹⁰¹ Iets vergelijkbaars zagen Alexandra Versteeg en ik in een etnografische studie over geluk in hospicezorg, waarin de verbinding met anderen een belangrijke bron van geluk bleek, die juist ook in samen zingen werd beleefd.¹⁰² Het zou me niet verbazen als Sweelinck zou onderstrepen dat muziek kan verbinden, ondanks verschillen.¹⁰³ Bij hem is het altijd de vraag gebleven of hij Rooms-Katholiek bleef, of toch meeging met de alteratie naar het Protestantisme: hij zocht de verbinding in de muziek.¹⁰⁴

Wat hebben al deze bevindingen nu te maken met de verzinnebeelding of een praktisch-esthetische benadering van geestelijke verzorging? Eén antwoord is dat we 'het verzinnen' van verzinnebeelden ook terugzien bij hoop: talloze discussies in de ethiek van hoop gaan over hoop versus waarheid, of valse hoop.¹⁰⁵ We komen dan ook in de buurt van ontkenning. Sinds het proefschrift van Tineke Vos weten we echter dat mensen met longkanker, die vaker ontkennen dat ze ziek zijn, doorgaans een betere kwaliteit van

99 Cf. Alie Weerman, *Ervaringsdeskundige zorg- en dienstverleners: Stigma, verslaving & existentiële transformatie* (PhD diss., Vrije Universiteit, 2016).

100 Nette Falkenburg, *Unveiling a Fragile Spirituality: Experiences of Connectedness in Pediatric Palliative Care* (PhD diss., Vrije Universiteit, 2021).

101 Erik Olsman, "Witnesses of Hope in Times of Despair: Chaplains in Palliative Care. A Qualitative Study," *Journal of Health Care Chaplaincy* 28, no. 1 (2022), 29-40.

102 Erik Olsman and Alexandra Versteeg, "Happiness in Hospice Care in The Netherlands: A Case Study Design," *Journal of Religion and Health* 63, no. 2 (2024): 1538-53.

103 Harry van der Kamp suggereert iets vergelijkbaars: Harry van der Kamp, "Tweeëenheid," in *Het Sweelinck monument: complete vocale werken deel II C. Derde boek der Psalmen Davids, Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621)*, ed. Harry van der Kamp (San Lorenzo de El Escorial: Glossa Music, 2009), 11.

104 Jurjen Vis, "Sweelinck tussen katholiek en protestant," bezocht op 21 augustus 2024, <https://www.jurjenvis.nl/bestanden/sweelinck-tussen-katholiek-en-protestant.pdf>.

105 Erik Olsman, "Hope in Health Care: A Synthesis of Review Studies," in *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, ed. Steven van den Heuvel (Cham: Springer, 2020), 197-214. Erik Olsman, "Hope in Palliative Care," *The Oxford Compendium of Hope*, ed. Steven van den Heuvel and Tony Sciolì (Oxford: Oxford University Press, 2024), in press.

leven hebben dan longkankerpatiënten die wat minder ontkennen.¹⁰⁶ Dus ondanks de nadruk in onze cultuur op ‘de waarheid vertellen’, zou ik eerder zeggen: laten we de fantasie en fictie weer een beetje gaan herwaarderen. Een beetje (dag)dromen, terwijl je je voeten op de aarde houdt, kan geen kwaad. Dat bleek ook tijdens een afspraak met de man in het hospice, die zo graag zijn kinderen zou zien opgroeien. Met hem zong ik het volgende lied. Zing gerust mee!

*Heerlijk land van mijn dromen
Ergens hier ver vandaan
Daar waar geen leed kan bestaan*

*Droomland, droomland
Oh ik verlang steeds naar droomland
Daar is steeds vree
Dus ga met mij mee
Samen naar 't heerlijke droomland*

De start van *Droomland* van Johnny Jordaan, die bij het zingen van dit lied vaak werd vergezeld door Willy Alberti. Het mooie van muziek is dat zij ons hele belichaamde bestaan kan doen trillen. Verder: wat had die man in het hospice graag samen met zijn kinderen naar ‘t heerlijke droomland’ gewild, al gunde hij hun natuurlijk het volle leven. Het voorbeeld laat ook zien dat we bij een esthetische benadering van geestelijke verzorging echt niet alleen aan Picasso of Sweelinck hoeven te denken. Verder is dit lied de articulatie van een verlangen en evalueert het ons bestaan ietwat negatief: daar kan namelijk leed bestaan. De verzinnebeelding, die zijn weerklank heeft in ‘droomland’, neemt beide samen: ‘daar waar geen leed kan bestaan’. In andere situaties is de verzinnebeelding eerder een protest tegen een negatief bestaan. Interessant is dat dat soort protest ook weer vaak met hoop is geassocieerd.

Zoals ik in de afgelopen minuten stelde, ligt de hoop verscholen in de opgerichte blik richting de bergen, waar de hulp vandaan komt, of in het ‘hoog, Sammy, kijk omhoog’. De hoop ligt ook in het halve verzinnen, namelijk in het in gedachten wegdwalen naar droomland, terwijl we onze voeten op de aarde houden. Die hoop kan juist gewekt worden als er een medemens is, die de verbinding aangaat. Ik verwacht dat vermogen zeker te vinden bij spirituele zorgverleners, zoals geestelijk verzorgers, die dan

106 Martina Vos, *Denial and Quality of Life in Lung Cancer Patients* (PhD diss., University of Amsterdam, 2009). Voor meer achtergronden, waaronder inzicht in de spirituele coping strategieën en de effecten daarvan op longkankerpatiënten, zie: Jacques Körver, *Spirituele coping bij longkankerpatiënten* (PhD diss., Tilburg University, 2013).

belichamers van de hoop kunnen worden.¹⁰⁷ Niet door hoop uit hun trukendoos te halen, maar door, voor zover dat lukt, aanwezig te blijven bij de ander in de donkere diepte, en te symboliseren wat ertoe doet. Dat heeft ook iets spiritueels, wat ik overigens ook bij niet-religieuze geestelijk verzorgers terug hoor: terwijl ze de verbinding aangaan met die ander, en verzinnebeelden wat ertoe doet, wachten ze stilletjes op hulp van elders, op zoek naar waar de hoop in de vroege ochtend gloort.

Schitterend feest

Tot nu toe heb ik twee plaatsen van geestelijke verzorging geschetst, zonder dat daarin een lineaire volgorde zit: de donkere diepte leidt niet altijd tot glorende hoop. Bovendien: het idee van denken met metaforen, in plaats van over metaforen (zie boven) is dat we soms tegelijk op verschillende plaatsen kunnen zijn.¹⁰⁸ Tijdens mijn promotieonderzoek hoopten sommige geïnterviewden bijvoorbeeld op genezing, terwijl ze zich tegelijkertijd voorbereidden op hun sterven: de stem 'hoop op genezing' en de stem 'voorbereiding op sterven' klonken tegelijk.¹⁰⁹ We kunnen in een donker landschap verkeren waar desalniettemin hoop gloort. Of sommige mensen viëren of ervaren het schitterende feest, maar voelen ook de donkere diepten in hun ziel. Vanuit een benadering van een meerstemmig zelf, kan dat gewoon naast elkaar bestaan. Dat schitterende feest werk ik nu verder uit: hoewel de praktijk hier niet altijd op uitloopt, leek het me voor een inaugurele rede wel toepasselijk om mee te eindigen. Het past ook bij het visioen dat TeNaCh en evangelie schetsen.

Voor mij hoort bij een schitterend feest dat mensen thuiskomen. Dan schiet mij meteen een van de bekendste, zo niet de bekendste gelijkenis van Jezus te binnen: die van de verloren zoon (Lucas 15:11-31). De thuiskomst van de zoon is prachtig verzinnebeeld door Rembrandt (Hermitage, St. Petersburg). Henri Nouwen bekeek het urenlang om vervolgens zijn beroemde boek *Eindelijk thuis*¹¹⁰ te schrijven: enigszins psychologiserend maar ook inspirerend, zeker voor wie op zoek is naar wie zij is en hoe zij een thuis vindt in deze wereld. Ik had er veel aan toen ik begin twintig was. Ik denk ook aan een boekhoofdstuk dat Bernice Brijan schreef, waarin zij beschrijft hoe wij op belichaamde wijze thuis kunnen zijn in deze wereld, waarin *belonging* een centraal concept is.¹¹¹

107 Cf. Steve Nolan, *Spiritual Care at the End of Life: The Chaplain as a 'Hopeful Presence'* (London: Jessica Kingsley Publishers, 2012).

108 Dat raakt ook aan de meerstemmigheid in onszelf. Hubert Hermans and Agnieszka Hermans – Konopka, *Dialogical Self Theory: Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society* (New York, NY: Cambridge University Press, 2012).

109 Olsman et al., "A Singing Choir" (noot 67).

110 Henri Nouwen, *Eindelijk thuis: gedachten bij Rembrandts 'De terugkeer van de verloren zoon'*, vert. Evert van der Poll, 9^e druk (Tiel: Lannoo, 1991/1999).

111 Bernice Brijan, "Being at Home in the World: Recovery, Embodiment, and Belonging," in *Recovery*, ed. Olsman et al. (noot 46), 15-25. Gedacht vanuit het meerstemmig zelf, is het de vraag of wij ooit

Natuurlijk klinkt hier ook de donkere diepte op de achtergrond, zeker als we denken aan mensen of groepen in onze samenleving, die structureel niet *belongen*, die structureel geen thuis vinden.¹¹²

Een schitterend feest viert omdat je thuisgekomen bent, op je voorlopige bestemming: het is geen vanzelfsprekendheid. Maar het is wel de gerechtigheid waarnaar ik verlang, en met mij veel andere onderzoekers en geestelijk verzorgers. Bij mij is die gerechtigheid religieus geïnspireerd, zoals ik al eerder duidelijk maakte: zij wordt belichaamd door God, die in de Psalm, die dadelijk klinkt, in Jeruzalem wil wonen. Uiteraard kan ik niet voorbijgaan aan de spanningen in het Midden-Oosten en kritische noten aan verschillende zijden. Ik zie de protesten tegen de huidige regering van de staat Israël. Ik hoor de noodkreet tegen de zorgwekkende toename van antisemitisme... Toch bezingt de Psalm Jeruzalem als plek waar de Eeuwige wil wonen. Dat is een visioen van een plek waar iedereen thuis kan komen. Dat maakt het ook een kritische spiegel voor iedereen op deze aarde die het horen wil: het is een stad gesymboliseerd door goed bestuur en verbondenheid met alle bewoners.

Pseaume 122 – Jan Pieterszoon Sweelinck (1561-1621)

*Incontinent que j'eus oui:
Sus, allons le lieu visiter,
où le Seigneur veut habiter.
O que mon cœur s'est resjoui!
Or en tes porches entreront
nos pieds, et séjour y feront.
Jerusalem la bien dressée:
Jerusalem qui t'entretiens
unie avecques tous les tiens
comme cité bien policee.*

*Uitgelaten was ik toen 'k hoorde zeggen:
Kom, we gaan de plek bezoeken,
waar de Heer wil wonen.
O, wat was mijn hart verheugd!
Thans zullen in uw poorten binnentreden
onze voeten, en in u verblijf houden
Jeruzalem, zo wel gebouwd
Jeruzalem, u houdt u zelf recht,
verbonden met al uw bewoners
als een stad die goed bestuurd wordt.¹¹³*

ergens helemaal, ten volle thuiskomen, omdat onze ik-positie nu thuis kan zijn, maar dadelijk weer anders kan zijn. Ik presenteer het thuis komen dan ook niet als een ultieme, laatste bestemming: er blijft ruimte voor ander stemmen, (verhaal)lijnen of geluiden.

112 Talitha van den Heuvel is recent gestart met een promotieonderzoek naar eenzaamheid bij mensen met een licht verstandelijke beperking. Eenzaamheid speelt tevens op de achtergrond bij het onderzoek van Astrid Kok, die veroudering van mensen met een verstandelijke en visuele beperking onderzoekt. Er zijn veel andere groepen die zich niet belichaamd thuis voelen in deze wereld: Alphine Ojiambo onderzoekt spiritualiteit in de levens van oudere, Keniaanse plattelandsvrouwen die met geweld te maken hebben (gehad) en Tollin Thumra exploreert existentiële thema's bij *survivors* van mensenhandel.

113 Van der Kamp, *Het Sweelinck monument*, II A (noot 30), 116-7.

Een kleine anekdote: op de dag van mijn promotie, die ging over hoop in palliatieve zorg, zong 's avonds op het feest deze zelfde cantonier. Een paar leden hadden een eigen tekst geschreven op de melodie die u net hoorde. De toenmalige dirigent kwam vooraf naar mij toe en fluisterde, vergezeld van een grote glimlach: 'Het eerste woord is hetzelfde gebleven!' De eerste zin luidde: 'Incontinent, doof en dement, maar er is hoop.' Terug naar ons onderwerp.

De metafoor 'schitterend feest' is zelf al een verzinnebeelding, maar het articuleren van de vreugde, en het evalueren dat het schitterend, goed, of juist is, dat de schepping, de gemeenschap of de persoon tot haar bestemming is gekomen: dat is geweldig! Een voorbeeld van 'het schitterende feest' zag ik bij een vrouw in de psychiatrie, die – tegen haar zin – gedwongen was opgenomen op de gesloten afdeling. Na een paar zinnen kon ze haar aandacht er al niet meer bijhouden en zakte haar vermoeide hoofd naar beneden. Een paar weken later trof ik haar in veel betere doen: ze mocht zelfs naar huis. Er bleef een risico dat ze weer opgenomen zou worden, dat wisten wij beiden. "Maar dat wordt thuis wel een feestje dat we gaan vieren." Daar was natuurlijk geen geestelijk verzorger bij nodig. Maar het markeren van vreugdevolle overgangen met verzinnebeeldingen, zoals feestelijkheden, objecten, gedichten, muziek, et cetera, hoort soms wel bij geestelijke verzorging.

Zij zijn er – naast anderen – om de kwaliteit van dergelijke symbolisering in het oog te houden. Dat kan ook door te blijven vragen: articuleren, evalueren en symboliseren we hier wat ertoe doet, vooral wat betreft zingeving en levensbeschouwing, en doen we dat op de goede manier? Ik denk hier ook aan een hoofdstuk van Marian Geurtsen, in een bundel geredigeerd door collega Heleen Zorgdrager en anderen. Geurtsen beschrijft het ritueel van een liturgische zegen over een transitie van een gelovige transgender.¹¹⁴ Deze rituele handeling ademt een enorme kracht, althans wanneer ik het hoofdstuk lees. Een zegen is een symbolische handeling, waarin we – in de naam van de Eeuwige – het goede uitspreken over mensen en hun situatie. Ronald Grimes laat zien hoe rituelen zowel kunnen *disempoweren* als *empoweren*.¹¹⁵ Om te kunnen *empoweren* moeten verzinnebeeldingen volgens mij inclusief zijn, wat een fundamentele openheid vergt. Er zijn vast nog meer criteria dan inclusiviteit, maar de reflectie op dergelijke criteria is voor een volgende lezing.

114 Marian Geurtsen, "Een liturgische zegen over een transitie," in *Wondermooi, zoals U mij gemaakt heeft: handreiking voor gelovige transgender personen en werkers in de kerk*, ed. Heleen Zorgdrager, Jolanda Molenaar, Wielie Elhorst en Carl Buijs (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019), 155-60.

115 Grimes, *The Craft* (noot 56), 294-328.

Conclusie

Ik vat voorgaande samen. De centrale taak van geestelijke verzorging en onderzoek daarnaar is: de esthetische, ethische, spirituele en existentiële dimensies van praktijken articuleren, evalueren en symboliseren. Symboliseren, wat ik ook vaak verzinnebeelden heb genoemd, omvat feitelijk de eerste twee taken, of houdt op zijn minst het midden daartussen. In een praktisch-esthetische benadering, gaat het mij om de zintuiglijke gewaarwording, en de (her)interpretatie daarvan in verhalen, beelden, geuren, muziek, teksten, metaforen, symbolen, et cetera. Om uw zintuigen te prikkelen, hetgeen vanmiddag tijdens het symposium ook al gebeurde, heb ik in deze oratie met beelden, muziek en taal verzinnebeeld waar geestelijke verzorging zich afspeelt: in de donkere diepte, in een landschap van glorende hoop, en op het schitterende feest. Mijn visie wordt gekleurd en gedreven door het streven naar gerechtigheid, die haar oorsprong vindt in de joods-christelijke tradities, waar ik zelf ook mijn inspiratie vind.

Overigens heb ik niet de indruk dat ik nu iets anders ga doen dan promovendi en ik tot nu toe al deden. Wat we articuleren, evalueren en symboliseren in al deze onderzoeken zal een mengeling zijn van donkere diepte, glorende hoop en schitterend feest, en vast nog andere metaforische plaatsen. Bovendien is mijn visie slechts een precisering van wat geestelijk verzorgers allang doen, maar misschien niet altijd expliciteren. Hopelijk biedt deze oratie hen dan taal om dat meer te expliciteren. Mijn aandacht voor het zinnelijke is extra belangrijk als verbale communicatie beperkt is, zoals bij mensen met dementie, of mensen met een verstandelijke beperking. Maar het is ook belangrijk in sterk gecontroleerde contexten, met weinig ruimte voor schoonheid, zoals in een penitentiare inrichting, of in de context van defensie, zoals een kazerne of een kamp tijdens een missie. Juist dan is de aandacht voor het esthetische, nu bedoeld in de (versmalde) zin van de Beroepsstandaard,¹¹⁶ zeer welkom.

Om u een indruk te geven van onderzoeken, waarbij ik co-promotor was of promotor of begeleider ben, geef ik u hierbij een overzicht. Bij lichamelijke beperkingen denk ik aan het promotieonderzoek van David Kim naar spirituele zorg in palliatieve zorg in Indonesië (met VU: Van Doorn-Harder). Bij psychische of psychiatrische beperkingen denk ik aan het promotieonderzoek van Tollin Thumra over spirituele zorg voor *survivors* van mensenhandel (met Protestantse Theologische Universiteit (PThU): Meijers), en Alpine Ojiambo, die de inheemse en christelijke spiritualiteit onderzoekt van oudere, Keniaanse plattelandsvrouwen, die te maken hebben (gehad) met geweld (met St. Paul's University, Kenia: Mombo; en PThU: Zorgdrager). In de laatste twee promotieonderzoeken zitten ook links met het PThU project *Slavernij*. Verder onderzoekt Leon Bal de rol van geestelijke verzorging rondom *critical incidents* bij de brandweer en exploreert Thijs Oosterhuis de rol van geestelijk verzorgers in de morele vorming van militairen (beide met PThU: Vos). Bart Haverkamp combineert neurowetenschappelijke, godsdienstpsychologische en

¹¹⁶ VGVZ, *Beroepsstandaard* (noot 14), 10.

theologische benaderingen van gebed, tegen de achtergrond van diverse hechtingsstijlen (met VU: Schaap-Jonker; UMCG/RUG: Ćurčić-Blake).

Onderzoek naar existentiële en ethische thema's bij mensen met een verstandelijke beperking en hun naasten, wordt verricht door Talitha van den Heuvel (met Universiteit voor Humanistiek: Bos & Leget; en PThU: Tromp), die kijkt naar de eenzaamheid van mensen met een licht verstandelijke beperking. Astrid Kok onderzoekt veroudering van mensen met een visuele en verstandelijke beperking (met VU: Sterkenburg). Mijn interesse voor de groep mensen met een verstandelijke beperking werd destijds al gewekt door het promotieonderzoek van Marga Nieuwenhuijse die kwaliteit van leven van mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen, en hun naasten onderzocht, en Kasper Kruithof die veroudering en morele vragen van dezelfde groepen onderzocht (beide met Amsterdam UMC / UvA: Willems).

Verder zijn er nog enkele promovendi die niet per se een afgebakende groep onderzoeken, maar die als gemene deler de 'professionalisering van zorg voor zingeving' hebben. Ik denk hier aan Sujin Rosie, die differentiatie binnen zorg voor zingeving, bijvoorbeeld naar doelgroepen en/of context, onderzoekt, inclusief de zinnigheid van dat soort differentiaties (met RUG: Muthert & Visser – Nierath). Maartje van Veluw kijkt naar de samenwerking tussen geestelijk verzorgers, andere zorgprofessionals en gemeentepredikanten, die allemaal in de wijk werken, maar tussen wie niet altijd samenwerkingsverbanden bestaan (met RUG: Muthert; en PThU: Pleizier). Eveneens een bijdrage aan professionalisering, vooral die van geestelijk verzorgers, was het promotieonderzoek van Anke Liefbroer. Zij onderzocht destijds spirituele zorg in interlevensbeschouwelijke contexten (met VU: Ganzevoort).

Tot slot is 'hoop' al ongeveer vijftien jaar een centraal thema in mijn onderzoek en verwacht ik ook dat dit een centraal thema in mijn werk zal blijven. Recentelijk zijn twee promovendi gestart met onderzoek naar hoop tegen de achtergrond van chronische crises, waarin de Evangelische Theologische Faculteit, Leuven en de PThU samenwerken. Promovendus Ben Wiskerke onderzoekt hoop bij boeren, tegen de achtergrond van de ecologische crisis (met ETF: Van den Heuvel), waar ook connecties liggen met het project *Grond* van de PThU. Jonathan Plender, de andere promovendus, onderzoekt hoop tegen de achtergrond van diverse crises in de gezondheidszorg, zoals het personeelstekort, of de dominante manieren van kijken naar zorg (met ETF: Van den Heuvel), waar verbindingen liggen met het *Moral Compass Project* van de PThU.

Ik denk dat effectonderzoek naar geestelijke verzorging op nationaal en internationaal niveau hoognodig is, onder andere omdat het laat zien waarom geestelijke verzorging financiering verdient (of niet). Maar werd ik als geestelijk verzorger gevraagd om mee te denken over de uitgeleide van overleden patiënten omdat er generaliseerbare, wetenschappelijke evidentie was dat dit effectief was? Ik denk het niet. Verder lijken op lokaal of regionaal niveau andere dingen overtuigend: of de geestelijk verzorger deel uitmaakt van

bestaande structuren,¹¹⁷ of deze vertrouwen wekt en betrouwbaar is,¹¹⁸ et cetera.¹¹⁹ Om naast het universele en generaliseerbare oog te houden voor het unieke van personen, groepen en contexten,¹²⁰ is er denk ik verder ook gevoel – *αἴσθησις* [aisthèsis] – nodig voor wat er leeft in particuliere situaties. Onderzoekers en geestelijk verzorgers articuleren dit, en zij evalueren en verzinnebeelden het. Naast sociale, neuro- en gezondheidswetenschappen, zijn daarbij de geesteswetenschappen onontbeerlijk. Deze kunnen allemaal een plaats hebben in een praktische esthetiek.¹²¹

In onderwijs hoop ik – naast onderwijs over het handwerk of ambachtelijke van geestelijke verzorging – de *research literacy* van geestelijke verzorging te vergroten, inclusief begrip van kwantitatief en *mixed methods* onderzoek. Daarnaast lijkt het me belangrijk om verder te onderzoeken hoe we theologen en andere studenten kunnen trainen en toetsen of zij de esthetische benadering op basaal niveau beheersen. Afgeleid daarvan is ook de vraag hoe geestelijk verzorgers, op hun beurt, weer andere professionals kunnen trainen om zich elementen van deze benadering eigen te maken. Op paradigmatisch niveau vergt mijn benadering ook verdere doordenking van hoe een esthetische benadering, waarin verzinnebeelding een centrale rol vervult, sociaalwetenschappelijke, neurowetenschappelijke, en geesteswetenschappelijke benaderingen kan verenigen. Iets beknopter gezegd: ik hoop bij te dragen aan verdere ontwikkeling van een esthetische benadering die het werken met gestandaardiseerde interventies en het sturen op uitkomsten niet uitsluit, maar insluit. Dat dient dan vervolgens ook zijn weg in onderwijs te vinden.

Naast voortzetting van de zojuist gepresenteerde onderzoeken en de onderzoekslijnen die daarachter en -onder zitten, hoop ik, tot slot, de hier gepresenteerde benadering verder uit de doeken te doen in een Engelstalig boek voor studenten die spirituele zorg

117 Gijsberts et al., “Spiritual care” (noot 94), 13-4.

118 Mark Layson, Katie Tunks Leach, Lindsay Carey, and Megan Best, “Factors Influencing Military Personnel Utilizing Chaplains: A Literature Scoping Review,” *Journal of Religion & Health* 61, no. 2 (Apr 2022): 1155-82.

119 Enkele jaren geleden wees de *Raad voor Volksgezondheid en Samenleving* bovendien op het belang van de context, wat betreft de bewijsvoering in zorg: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, *Zonder context geen bewijs: Over de illusie van evidence-based practice in de zorg* (Den Haag: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, 2017).

120 Vergelijk: Rita Charon, *Narrative Medicine: Honoring the Stories of Illness* (New York: Oxford University Press, 2006).

121 Daarbij is afstemming met de onderzoeksagenda's wenselijk: Carmen Schuhmann, Martijn Stoutjesdijk, en André Mulder, *Valideringsonderzoek onderzoeksagenda Geestelijke verzorging: Op weg naar een onderzoeksagenda voor het domein geestelijke verzorging 2021-2025. Onderzoek in opdracht van de Commissie Wetenschap van de VGVZ* (Zonder plaats: VGVZ, 2021). Niels den Toom, Anke Liefbroer, Jorika Baarda, Erik Olsman, Guido Schürmann, Karin Seijdel, Ralf Smeets, en Gaby Jacobs, *Kennisagenda Geestelijke verzorging thuis* (Utrecht: Kenniswerkplaats Zingeving, 2023).

gaan verlenen, waarvoor ik momenteel voorbereidingen tref. Concluderend stel ik dat mijn benadering van belang is voor de praktijk van geestelijke verzorging en ik hoop de volgende boodschap blijvend uit te dragen: dat deze benadering taal geeft aan wat een deel van de beroepsgroep allang doet, maar wat zij soms te weinig expliciteert. Voor mij zijn daarin de geesteswetenschappen onontbeerlijk. Ondertussen weet ik en zie ik dat levensbeschouwingen prachtige verzinnebeeldingen bieden, waardoor we ons – niet kritiekloos ! – kunnen laten raken. Vaak zijn het (geloofs)gemeenschappen die deze tradities dragen. Zo stimuleert en inspireert christelijk geloof mij, en velen met mij, om de gerechtigheid te zoeken, zodat deze wereld een plek wordt waar iedereen thuiskomt. Pas dan kan het schitterende feest echt beginnen!

Dankwoord

Dankwoord

Dat brengt mij bij mijn dankwoord. Als eerste noem ik diegenen die deze leerstoel mogelijk maakten: het bestuur van de PThU, de commissie die mijn kwalificaties beoordeelde, het College van hoogleraren en de Raad van Toezicht van de PThU, en tot slot de Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland. Dank voor jullie vertrouwen en positieve evaluatie van mijn werk! Als tweede noem ik mijn ouders, die mij inwijdden in de geheimenissen van het leven en het geloof, en aan wie ik zoveel te danken heb. Verder zijn er zoveel dierbaren, die dichtbij mij staan: Matthijs, (schoon)familie en vrienden. Ik denk ook aan al die collega's met wie ik zo graag samenwerk, zowel binnen de PThU als daarbuiten. Onze promovendi, dank ik, voor zoveel inspiratie die jullie mij geven. Zonder jullie zou mijn werk onmogelijk zijn! Dank ook aan jullie, die mijn oratie in concept van feedback voorzagen: Pieter Vos, Barry Hartog, en mijn zus Marjanne Kremer! Tot slot dank ik jullie allemaal, zeker diegenen onder jullie die weinig zitvlees hebben. Ik ben niet de enige in de familie voor wie dat geldt! Het wordt tijd om onze zinnen te verzetten, en de smaak te doen tintelen! Ik heb gezegd.

Protestantse Theologische **Universiteit**

ISBN: 9789083365657

WWW.PTHU.NL